SPINOZA'NIN SEVİNCİ NEREDEN GELİYOR?

Reddedilemeyecek Bir Felsefi Teklif

Çetin Balanuye

AYRINTI

FELSEFE

2. BASIM

ÇETİN BALANUYE

Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi. Lisans derecesini ODTÜ'den, Psikolojik Danışmanlık alanında aldı. İki ayrı yüksek lisans derecesine sahip olan Balanuye, bu çalışmalardan ilkini ODTÜ'de eğitim sosyolojisi alanında, diğerini Londra Üniversitesi'nde eğitim felsefesi alanında tamamladı. Doktora derecesini ODTÜ Felsefe Bölümü'nden aldı.

Felsefede özellikle "içkinlik" düşüncesi çerçevesinde Spinoza-Nietzsche-Deleuze ile gelişen minör bir geleneğe odaklanan akademik ve popüler çok sayıda yayımlanmış çalışması da olan Balanuye, *Ethico-political Acts of Desire* [Arzunun Etik-Politik Edimleri] ve *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi* başlıklı kitapların yazarıdır.

Ayrıntı: *1044*
Felsefe Dizisi: 10

Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?
Reddedilemeyecek Bir Felsefi Teklif
Çetin Balanuye

Dizi Editörü
Güçlü Ateşoğlu

Yayına Hazırlayan
Güçlü Ateşoğlu

Son Okuma
Selin Aktuyun

© 2016, Çetin Balanuye

Bu kitabın tüm yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Kathy Collins Photographer's / Choice / Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *Ocak 2017*
İkinci Basım: *Haziran 2017*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-605-314-152-5
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?

Reddedilemeyecek Bir Felsefi Teklif

Çetin Balanuye

AYRINTI

Felsefe Dizisi

Felsefe Işığıyla Arayışlar
Prof. Dr. Nejat Bozkurt

Özgürlük Üzerine Bir Deneme
Herbert Marcuse

Felsefeye Davet 1
Veysel Atayman

Kaygı Kavramı
Yasemin Akış

Mitostan Felsefeye
H. Attilla Erdemli

Frankfurt Okulu
Eleştiri, Toplum ve Bilim
Kurtul Gülenç

Spinoza ile Karşılaşmalar
Der.: Güçlü Ateşoğlu & Eylem Canaslan

Hâlâ Hayalleri Olanlar İçin Felsefe
Wolfram Eilenberger

Akıllı Kişiler İçin Felsefe Rehberi
Roger Scruton

İnsan Özgürlüğünün Özü Üzerine
F.W.J. von Schelling

Almanya'da Din ve Felsefenin Tarihi Üzerine
Heinrich Heine

Teşekkür

Bu kitapta ileri sürdüğüm fikirlerin neredeyse tümünü Spinoza'dan öğrendim. Ama öğrendiklerimi hayatla buluşturmamı sağlayan insanlarla karşılaşmasaydım bana Spinoza bile yardım edemezdi. Bu insanların çoğunu caddede, sokakta, mahalle ya da esnaf muhitlerinde tanıdım. Onları adlarının baş harflerine göre sıralayarak anmak isterim; ama bu kitabın bitmesine az bir zaman kala yitirdiğim ikisi için sırayı bozmama izin verin: Güven Karabelli; Yenal Çakaloz. Ve şu isimler: Cumhur Karabelli, Hayri Eren Zabun, Mehmet Çeliksoy, Nadir Aysel, Orhan Kantarcı, Ruhi Esirgen

Kitabı kendimce tamamladığımı düşündüğüm ilk an baskıya verseydim korkarım yazarlık sicilimi kalıcı olarak bozmuş olacaktım. Sevgili dostum Güçlü Ateşoğlu hem içerik hem biçem, sevgili Selin Aktuyun ise özellikle yazım-düzeltme açısından çıkardıkları titiz işle bu felaketi engellediler. Kendilerine borçluyum. Metnin ilk eleştirmeni olarak üstüne düşeni kusursuz gerçekleştiren Seher Balkaya'ya minnettarım.

İçindekiler

1. Dünyanın Hali... Neden Sevinç Duymak Kolay Sevince Dönüşmek Zordur? 9
Gizli Varsayımlarımızla Şekillenen Hüzünlü Dünya Görüşlerimiz 15
Aşkıncılık 23
İnsan Merkezci Özgür İradecilik 51
Erekselcilik 77

2. Güç Kavramı 93
Etkin Bir Güce Dönüşmek 103
Upuygun Fikirlerle Sevinçlenmek 117

3. Sevinçli Kolektivite: Ya Hep Birlikte Ya Hiçbirimiz 129
Doğa/Tanrı'ya Yönelik Tavır 133
Erdemli Bir Etkinin Kaynağı da Sen Ol! 139
Eyleme Gücümüzü Artıracak Bir Toplumsal Özgürlük İçin 143

Referanslar 153

Dizin 157

1
Dünyanın Hali... Neden Sevinç Duymak Kolay Sevince Dönüşmek Zordur?

Her ne kadar filozoflar "sevinç duymak" ifadesinin ne anlama geldiğini asırlardır tartışıyor olsa da, biz sıradan insanlar için ortada büyük bir sorun yoktur. Sevinç duyarsak bundan kesin haberimiz olur. Üstelik çevremizde başkaları varken bu başımıza gelirse, bizimle neredeyse aynı anda başkaları da sevinçli olduğumuzu fark eder. Sevinç duyduğumuzda bize ne olduğunu anlatmamız istenseydi zorlanırdık. Kuşkusuz bedenimizdeki kimi değişimlerden söz ederek sevinç duymaktayken bize olanlardan gözlemlenebilir olanları sıralayabiliriz: Kalbim kuş gibi çırpınıyor, gülümsüyorum, koşmak, uçmak ya da her şeyi kucaklar gibi sıçramak istiyorum...

Ne var ki, "sevinç duymak" dediğimiz şey başımıza geldiğinde, bu duygunun pek uzun sürmeyeceğini

de biliriz. Çoğu zaman sevinç duygusuna yol açtığını düşündüğümüz bir olay vardır; bazen bu olayın bizi sevinçlendireceğini önceden bilir, bazense hiç bilmeden, başımıza geldiğinde fark ederiz. Her iki durumda da sevinç duygumuz, geldiği gibi kaybolur gider. Onu bizde kalıcı kılmayı başaramaz, en fazla yeni bir olayı bekleyerek sevinç duygusunun bizi yeniden ziyaret etmesini umarız.

Kısaca söylenirse, sevinç duymayı hepimiz şu ya da bu sıklıkta deneyimlesek de, bütünüyle sevince dönüşmek hakkında pek bir şey bilmeyiz. Üstelik, belki de "sevince dönüşmek" ifadesi pek çok kişinin bu kitabı okumayı bırakmasına da yol açabilir... Gündelik deneyimlerimizle uyumlu tatlı tatlı konuşurken, filozofların meraklı olduğu türden hafif yabancı bir kavram yine muhabbete limon sıkıyor gibi gelebilir. İnsanın sevince dönüşmesi de ne demektir? İnsan her olaya duygusal bir tepki verir, bazı olaylar üzer, bazıları neşelendirir... Sürekli *sevinç olmak*, *sevince dönüşmek*, *sevinçten ibaret olmak* ya da *sevinçte kalmak* hiç olacak şey midir?

Bu kitapta, sevinç duymakla yetinmeyip *sevince dönüşmeyi* başarmamız gerektiğini ileri süreceğim. Öyleyse, sevince dönüşmenin her şeyden önce olanaklı olduğunu, dahası bunu başarmanın da iyi olduğunu söylüyor olmalıyım. Aslında tam da bunu söylemek istiyorum: Sevince dönüşmek olanaklıdır ve bunu gerçekleştiren herkes hem kendisi hem de başkaları için en iyisini yapmış olur.

İlk bakışta, vaat ettiklerini hiç de gerçekleştirmesi beklenmeyen ucuz "kendine yardım" kitaplarından bir yenisini daha okuduğunuz hissine kapıldıysanız, hemen hüküm vermeyiniz. Hissinizi ciddiye almaktan vazgeçmeden, hükmünüzü biraz geciktiriniz. Köklü mutsuzluklarımıza tek çare olmayı vaat eden bir yazar değilim; tersine, felsefenin *ancak yeterince emek verenleri ödüllendiren* bilgeliğinden yararlanmak ve yararlandırmak niyetindeyim. Ama böyle söyledim diye de okurumu erkenden ürkütmek istemem. Sevinç duymanıza yol açan herhangi bir olayı bu kitabı okurken kaçıracaksanız, okumayı hızla bırakın

ve o fırsatı yakalayın. Ama sıradan bir günde, ne sevinç ne de hüzün içeren ortalama bir duygu etkisindeyseniz, benimle sonuna kadar kalınız. Belki yolda sevinç duymak bir yana, sevince dönüşmeyi de başarırız...

Aklımıza şöyle bir soru da gelebilir: Neden sevince dönüşen bir hayat isteyelim ki? Ya da, sevince dönüşen bir hayat neden iyi olsun? "Sevince dönüşmek" ifadesinin bu kitapta hangi anlama geldiğini göstermeden önce söylemek riskli olsa da şu kadarını peşinen belirtmekte yarar olabilir: İfadenin merkezinde yer alan "sevinç" kavramı, filozofların iyi tanıdığı bir ayrıma göre, kendisi için istenecek bir şeydir. Aristoteles bu tür kavramları, araçsal değeri olanlardan ayırmayı önerir. Ona göre, hayattaki pek çok şeyi, o şeyin bizi başka amaçlara, hedeflere, iyilere ya da kazanımlara ulaştıracağını düşünerek isteriz. Örneğin, parayı, paranın cisimsel varlığına duyduğumuz koşulsuz bir sevgiden dolayı istemeyiz. Parayı, ona sahip olmanın bize getireceklerini düşünerek isteriz (Gerçi para hırsı bazen paranın cismini öpmek, koklamak, ona sarılıp uyumak gibi aşırı görünümlerde karşımıza çıkmıyor değil; ama bu durumda bile paragözün para sevgisinin gerçekte neyi ifade ettiğini anlamak zor olmasa gerek). Aristoteles'i izlersek, hayattaki hemen her şey –ya da pek çok şey– bu ayrıma göre araçsal değer taşır. Meslek edinmek isteriz çünkü mesleğin bize bir geçim sağlayacağını düşünürüz. Yakışıklı ya da güzel olmak isteriz çünkü bu bize –başka şeyler de yolunda giderse– iyi bir eş, toplumsal prestij ya da şöhret getirebilir. Örnekleri çoğaltabiliriz. Aristoteles'e göre, sonunda her şey için o şeyi neden istediğimiz sorulduğunda, "çünkü..." sözcüğünü izleyecek anlamlı birkaç tümce kurabiliriz. Ama "mutluluk" yanıtını bir kez verdiğimizde artık "peki, mutlu olmayı neden istiyoruz?" diye sormanın anlamı kalmaz. Böylece, Aristoteles'e göre, araçsal iyilerin sonuna gelmiş, kendi içinde amaç olan "iyi"ye ulaşmış oluruz. Mutlu olmayı isteriz, çünkü... çünkü mutlu olmayı isteriz (Aklınıza mutsuzluklarını seven tanıdığınız insanlar geliyorsa bu-

nun gerçekte Aristoteles'i çürütmediğini anımsatmak isterim: Burada sözü edilen büyük harfli "Mutluluk"tur; melankolisini seven insanlarda görülense, onları mutlu eden küçük harfli bir mutsuzluktur).

İşte "sevinç" kavramı da bu türden bir "kendiliğinden istendik" ya da "kendi başına iyi" bir kavramdır. Eğer anlamayı kolaylaştıracaksa, bu kitapta bu türden sevinç kavramının hep büyük harfle yazılmış olduğunu hayal edebilirsiniz.

Bu tuhaf konuya enikonu vakit ayırıp didik didik inceleyen ilk kişi Benedictus Spinoza adlı ufak tefek bir Yahudi'dir. On yedinci yüzyılda yaşamış olan bu tuhaf filozof kısa yaşamının ayrıntılarına bakıldığında pek de sevinç dolu bir yaşam sürmüş gibi görünmez. Çok erken yaşlarda belirmeye başlayan fikirleri nedeniyle en yakın çevresi tarafından reddedilmiş, içine doğduğu Musevi cemaati tarafından aforoz edilmiş, sürülmüş, canına kastedilmiş, hemen her zaman yoksul bırakılmış, epeyce yalnız ve kısa bir hayat sürmüştür. Bütün bunlara karşın Spinoza'nın sevince dönüşmüş bir varlık olabilmeyi başardığını düşündürecek ciddi gerekçelerimiz de vardır. En önemlisi de, Spinoza'dan bize kalan öğretiye göre, ne kendisinin ne de başkasının yaşamını didikleyerek kendimize sevinçli yaşam kılavuzu bulabilmemiz olanaklıdır. Bu iyi bir haber! Spinoza, üstte söylendiği gibi yalnızca zor bir yaşam sürmemiş, çok da kısa bir yaşam sürmüştür. Kırkaltı yaşını doldurmadan bu dünyadan göçüp giden Spinoza'dan yararlanma biçimi kesinlikle onu taklit etmek olmamalıdır. Sevince dönüşmek üzere ondan öğrenmeye mecbur olduğumuz kadar, onu taklit etmekten kaçınmaya da mecbur olduğumuzu bilmeliyiz. Böylece derin bir soluk alıp rahatlayabiliriz: Sevince dönüşmüş bir yaşam sürmenin bedeli yarım yüzyılı görmeden diğer tarafı boylamak değildir.

Öyleyse, Spinoza gibi yaşamak zorunda olmadan, yaşamı Spinoza'nın yardımıyla anlamaya çalışmak gibi bir projemiz olduğunu söyleyebiliriz. Bu projenin birkaç

basamağından en önemlisi, farkına bile varmadığımız bazı gizli varsayımlarımızı fark etmektir. Bu varsayımların neler olduğunu titizlikle ortaya çıkardıktan sonra, bu varsayımları neden terk etmemiz gerektiğini anlamalı, sonra da nasıl terk edebileceğimizi bulmalıyız. Burada basitçe zihnimizin derinliklerine işlemiş ve adeta karakterimiz haline gelmiş "doğru kabul edilenler"den kurtulmanın kolay olduğunu ima etmiyorum. Bunun ne kadar zor olduğunu çok iyi biliyorum. Tüm hayatım boyunca herhangi bir şeyin doğrusunu öğrendim diye o şeyle ilgili eski tutum, alışkanlık ya da davranışlarımı bir kez olsun değiştirmeyi başaramadım. İnsanın nasıl davranması gerektiği konusunda doğruyu bilmesi, o doğruya uygun davranabilmesi anlamına -ne yazık ki- gelmiyor. Ama tam da bu nedenle Spinoza'ya başvurmamız gerekiyor. Spinoza da kesinlikle bunun farkındaydı ve belki de bütün felsefesini bu farkındalıkla dürüstçe yüzleşerek geliştirdi: Biz insanlar hiç de doğruyu arayan, bulunca karar veren ve kararına uygun eylemeyi özgürce seçebilen varlıklar değiliz! Yine de ve tam da bu nedenle, sevince dönüşmüş bir yaşam sürmemiz olanaklı... Bunu başarmak için öyle çelik gibi bir iradeye falan da gerek yok. Anlamak *az da olsa* dönüştürür.

Gizli Varsayımlarımızla Şekillenen Hüzünlü Dünya Görüşlerimiz

Tatil beldelerinde ve özellikle güneşli yaz günlerinde insanların birbirlerine daha iyi tahammül edebildiklerini düşünürüm. Gözlemlerim de bu doğrultudadır. Belki de zorunluluklardan kısa bir süre de olsa uzaklaşınca zalim kapitalizmin birer makina dişlisine dönüştürdüğü bedenlerimiz gevşemekte, başımız kalkmakta, duyularımız barışçıl bir miskinlikle ötekine yönelebilmeyi başarmaktadır. Tatil yaptığım beldedeki küçük otelin bahçesinde hem benim genel durumum, hem de yan masadaki genç çiftinki sanıyorum böyleydi. Kız kesinlikle çok güzel, eşi ise kesinlikle çok çirkindi. Bana hiç tartışma götürmez derecede açık görünen bu yanlış eşleşmeyi kız da epeydir biliyor olmalıydı; oturuşu dik, bakışları kararlı ve sesi gereksiz yere gür ve netti. Oğlanı aşağılamaya gücü yeterdi ve aşağılıyordu. Konuşulanların ne önemi vardı ki? Her sözü benim masamdalarmış gibi tane tane duyabiliyor

olmasam da hüküm açıktı; kız bu yanlış eşleşmeden kaynaklanan gücünü tüm varoluşuyla oğlana yöneltirken, sözcükler kibrinin ancak küçük bir bölümünü temsil edebilirdi. Kız tastamam oğlanı aşağılıyordu. Yine de çiftin masasında belirgin bir gerginlik olduğunu düşünmenizi istemem. Tatil beldesi ve güneşli yaz günleri etkisini göstermişti. Kız gönül rahatlığıyla aşağılarken, oğlan da aynı ruh dinginliğiyle buna maruz kalıyordu. İşte tam o sırada kız oğlana beni çok düşündüren o ithamı yöneltti: "Varsayımsız düşünemiyorsun, değil mi?..." Bunu duyduktan sonra oğlanın neler mırıldandığına dikkat etme olanağım kalmamıştı. Kızın ağzından dökülüveren bu söz üzerine, kahvaltı sonrası az şekerli bir kahvenin eşlik edeceği uzun düşünümüm de başlamış oluyordu. Oğlanın başaramadığı kızınsa ondan başarmasını istediği şey neydi? Varsayımsız düşünebilmek ne demekti?

Felsefeye tümüyle ilgisizlerin bile kulağına en az bir kez çalınmış şu sözü anımsayalım: "Düşünüyorum, öyleyse varım." Spinoza ile yakın yılların düşünürü René Descartes, bu tezi ileri sürdüğünde tam da kızımızın eşinden gerçekleştirmesini istediği şeyi gerçekleştirdiğini düşünmüştü. Hiçbir varsayım içermeyen, dolayısıyla yanlış çıkma olasılığı da sıfır olan bir önerme ileri sürmek. Descartes'ın bütün çabası felsefesini hiçbir varsayım içermeyen en temel ve en kesin yerden başlatmaktı. Bunu yapacaksa, örneğin, *insan şöyle bir varlıktır* ya da *dünya şöyle bir yerdir* türünden tümceler işine yaramazdı; çünkü hem "insan" hem de "dünya" dediğinde bile, insanın ya da dünyanın nasıl bir şey olduğuyla ilgili belli varsayımlardan yararlanmış olacaktı. Üstelik, doğru bildiğimiz her şeyin basitçe birer illüzyon ya da yanılgı olabilme olasılığını bile düşünüyordu. Daha da ileri giderek, "beni bütün bu varsayımlarımla ilgili kandıran sonsuz kudrete sahip bir varlık bile olabilir" diye düşünüyor ve "eğer böyle bir varlık varsa bile kandırılmadığımdan emin olabileceğim en az bir önerme, varsayım içermeyen tek bir önerme bulabilmeliyim" diyordu. Descartes bu tasarısını şöyle

gerçekleştirdi: "Her ne düşünürsem düşüneyim, bu düşüncenin doğru olup olmadığından kuşku duyabilirim". Başka bir deyişle, "kuşkulanıyorum" diyen birine "hayır, yanılıyorsun, aslında sen kuşkulanmıyorsun" denilirse bir sonuç elde edilemez; çünkü kişi zaten basitçe ve toptan "kuşkulanıyorum" demektedir ve ona kuşkulanmıyor olabileceğini söylemek, mevcut durumda ortada kuşkulanmanın olduğundan başka bir şey göstermez. Böylece Descartes, "Kuşkulanıyorum" diyerek düşünmeye başladığında, bu ilk adımın hiçbir varsayım içermeyeceğini ve yanlışlanamaz olacağını fark etti. İkinci adım ise şuydu: Kuşkulandığımı her seferinde zorunlu olarak düşünüyor olmalıyım. İnsan, aynı anda, hem kuşkulanıyor hem de hiçbir şey düşünmüyor olamaz (tersi elbette olanaklıdır; yani, insan herhangi bir şey hakkında düşünürken hiç de kuşkulanmıyor olabilir. Şu an annemin kurabiyelerini düşünüyorum ve aklımda kuşkudan eser yok!). Bir başka deyişle, kuşkulanmak zorunlu olarak düşünmektir de. İşte Descartes, böylece, ikinci adımı da hiç varsayım içermeyecek bir kesinlikle atmış olduğunu düşündü. Geriye son adım kalmıştı: Öyleyse, kuşkulanmakta ya da düşünmekte olan bir şey olarak "varım."

Bu örnekten yola çıkarak Descartes'ın bu hiçbir işe yaramaz gibi görünen "varım" sonucunu bulmak için neden bu kadar yorulduğunu merak edebilirsiniz. Hepimiz günlük yaşamımızda bir an bile durup sessizleşerek "acaba ben var mıyım?" diye merak etmeyiz. Var olduğumuzu peşinen kabul ederek, varsayarak, yaşar gideriz. Bu varsayımımızdan ötürü başımıza da tatsız bir iş gelmez. Örneğin hiçbirimiz, var olduğumuzu varsayarak herhangi bir gün öğle yemeğine boşuna para harcadığımızı, yemekten önce varlığımızdan emin olmaya yeterli vakit harcamadığımızı düşünerek hayıflanmayız. Kuşkusuz Descartes da bu açıdan, bizden büsbütün farklı bir çılgın değildi. Ama o, bizden farklı olarak, bu en temel konuda bile varsayımlarımızın nasıl da kendilerini hiç belli etmeden yaşamlarımıza sızdığını biliyordu. Bu

konuda haklıydı. Var olduğumuzu varsaymaktan ötürü hoş görülebiliriz ama varsayımlar bununla kalmaz. Çoğu zaman şunu ya da bunu "bildiğimizi" şunun ya da bunun "doğru" ya da "yanlış" olduğunu pek üstünde durmadan ileri sürebilir, dahası bütün felsefemizi, bilim yada dünya görüşümüzü de bu varsayımlara dayandırarak ilerleriz. İşte Descartes bunu yapmaktan kaçınmış, en sağlam ilk düşünceyi keşfetmek ve sonraki düşünceleri de aynı kesinlikle ona bağlayarak kuşkudan arınmış bir felsefe yaratmak istemişti. Ona göre felsefesinin başlayacağı bu "ilk yer" çok önemliydi ve kesinlikle bir varsayım içermemeliydi.

Descartes'tan yaklaşık dört yüz yıl sonra, çağdaşımız Gilles Deleuze adlı bir başka filozof, varsayımlardan tümüyle bağımsızlaşmayı başarmış bir düşüncenin olamayacağını söylediğinde, bir anlamda Descartes ile anılan bu "varsayımsız kesinlik" tutkusunun da boşuna olduğunu ima ediyordu. Deleuze'e göre Descartes da varsayımlardan nasibini almıştı ve bu doğaldı. Ona göre asıl doğal olmayan, varsayımlardan mutlak bir kesinlikle kurtulabileceğini düşünmekti. Deleuze'ün sezdirmelerinden yararlanarak Descartes'ın ilk önermesini bir kez daha düşünelim: "Kuşkulanıyo*rum*." Dikkat ederseniz, Descartes kuşkulanmak denen şey her neyse, onu "ben" dediği bir varlığın gerçekleştirmekte olduğunu söylemektedir. Diğer bir deyişle, "kuşku var" değil de, "ben kuşkulanıyorum" demektedir. Bu durumda, -Deleuze'ün dikkat çektiği gibi- önce bu "ben" dediği şeyi, yani tam da varlığını kanıtlamak istediği şeyi daha en baştan varsaymış olmaktadır. Öyleyse, Descartes'ın bu şöhretli sözünü şöyle de söylemeye hakkımız vardır: Varsaydığım bir şey var (ben), bu varsaydığım şey bir şey yapıyor (kuşkulanıyor), öyleyse yaptığını söylediğim şeyi yapan bir varsaydığım şey var! Size de deli saçması gibi göründü mü? Göründüyse doğru yoldayız demektir; birilerinin bir zamanlar söylediği gibi, yalnız delilerin ve sarhoşların söylediklerine inanma zamanı çoktan gelmiştir belki de...

Kuşkusuz Descartes ne deliydi ne de sarhoş. Ama bu büyük usta bile, varsayımların düşüncelerine nasıl sessizce sızıyor oluşunu fark edememişti. Sahiden de, varsayımlar dediğimiz bu ele avuca gelmez saklı kabullerin zihinlerimize yerleşmediği tek bir günün bile olamayacağını görmek her zaman kolay olmaz. Yukarıda kendisini bolca andığım kibirli kız, erkek arkadaşından o olanaksız meziyeti göstermesini talep ederken, talebinin gerçekleşmesinin olanaksız olduğunu fark edememişti. Gerçekte, gündelik yaşamlarımızda sayısız varsayımlarımızın neredeyse birini bile fark etmeden yaşayıp gideriz ve böyle yapmakta da haklıyızdır. Kibirli kızla ilgili anlattığım örneğe bu gözle bakarsak ne çok varsayım içerdiğini ve bunları ne benim ne de sizin ilk bakışta fark edebildiğini görürüz: Çiftin duygusal bir ilişkinin tarafları olduğunu varsaymıştım, belki de abi-kardeştiler; kızın çok güzel, erkeğin de çok çirkin olduğunu varsaymıştım; kızın oğlanı aşağıladığını varsaymıştım; çiftin masasında gerginlik olmadığını ileri sürmüş, bunun da güneşli yaz günlerinden kaynaklandığını varsaymıştım; ve belki onlarca başka şeyi daha...

Eğer varsayımlardan bütünüyle kurtulamıyorsak onlarla yaşamayı öğrenmemiz gerekiyor demektir. Bunun ilk koşulu da, en azından, dünya görüşlerimizin temelini oluşturan varsayımların neler olduğunu fark etmektir. Sahi, dünya görüşlerimizin temellerini oluşturan varsayımlarımız nelerdir? Dünyadaki her bir kişinin diğer kişilerden az çok farklı bir dünya görüşü olduğunu kabul etmek gerekirse, burada hepsinin dayandığı varsayımları tek tek keşfetmeyi bekliyor olamayız. Ama şu kadarını başarabiliriz: Birbirinden olabildiğince farklı dünya görüşlerine karşın, en azından bu çağı paylaşan insanların çok büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan varsayımları gösterebiliriz. Bu olanaklıdır çünkü hemen herkesin–üzerinde pek de düşünmeden–, "doğru" kabul ettiği kimi yargılar vardır ve eğer yeterince dikkatle irdelemeyi başarırsak bunları ortaya çıkarabiliriz. Öyleyse ilk işimiz, bu çağın ortak doğru kabullerinden bazıla

sonradan göstereceğim gibi, bizi sürekli bir sevince dönüşmekten alıkoyan o bazı karanlık varsayımlarımızı su yüzüne çıkarmaktır.

Spinoza da tam böyle yapmıştır. Tıpkı bizim gibi, öncelikle varsayımlardan kurtulma konusundaki bu güçlüğü çok önceden fark etmiş, ardından da sevinç düşmanı bu varsayımları tek tek ortaya çıkarmış, en sonunda da bunları daha sevinçli başka varsayımlarla değiştirme yoluna gitmişti. Aslında, Spinoza'nın başyapıtı sayılan *Ethica* adlı (bana göre bu dünyada yazılmış en sıra dışı) kitabın planı da bu yaklaşımı belli ölçülerde sezdirir. Spinoza gerçekten de bu kitabında çağının en yaygın "doğru kabulleri"ni tek tek saptamış, bunların neden doğru olamayacağını göstermiş, tam da doğru olmadıkları için insanları mutlu ya da sevinçli kılmaya da yaramadıklarını ileri sürmüş, sonra da bunların yerine konacak yenilerinin "hem doğru hem de sevinç kaynağı" olduğunu kanıtlama yoluna gitmiştir. Spinoza bu söylediğim hamleleri bu sırayla yapmaz. *Ethica* daha en başta Spinoza'nın varsayımsız olunamayacağı konusundaki farkındalığını sezdircesine, kendi varsayımlarını, açıkça masaya koyarak başlar. Bunlar, kitapta her bölümün hemen başına yerleştirilen "tanımlar" ve "aksiyomlar" olarak karşımıza çıkar. Spinoza bize basitçe "benim varsayımlarım bunlardır, doğru varsaymak için gerekçelerim sağlamdır, eğer yeterli vakti ayırırsanız bu varsayımlar sizi sevinçli bir hakikate vardırır..." demektedir. Bu ifadelere bakarak, en yakındaki kitapçıya gidip Spinoza'nın *Ethica* adlı kitabını satın almaya kalkacak normal ruh sağlığına sahip okurların sonradan bana öfkelenmelerini istemediğim için şunları da eklemeliyim: *Ethica*, ilk bakışta (pek çok sağlıklı insan için birkaç bakıştan sonra da) insanın içini ısıtan, kana kana su içer gibi bir çırpıda okunabilecek, dahası kolay kolay okunabilecek bir kitap değildir. Yazdıkları ancak hiç anlaşılmadığında kendisinin değerli olduğunu düşünen burnu büyük boş bir yazar olduğundan değil, yazdıklarının kapsamı evren kadar geniş olan bir alçakgönüllü olduğu için böyledir...

Spinoza çok büyük bir işe kalkışan, kalkıştığı işin çapını bilen, tam da bu nedenle dikkat ve titizliği elden hiç bırakmaması gereken sınırlı bir varlık olduğunun sürekli farkında bir düşünürdür. Bu yüzden *Ethica*'nın her bölümü tanımlar ve aksiyomları peşinen vermekle kalmaz, verilen tanımları ve aksiyomları kullanarak her bölümde kanıtlanacak önermeleri de bir bir sıralar, bu önermelerin neden doğru olduğunu göstererek (temellendirerek) ilerler. Spinoza, *Ethica*'yı sevimsiz bir geometri kitabına dönüştürme pahasına bu titizlikte ısrar etmiştir; dediğim gibi, ustalık sergilemeye kalkan kibirli bir palavracı olduğu için değil, kalkıştığı işi ancak bu tür bir emekleme performansı sergileyerek başarabilmeyi umduğu için... Spinoza belki de gelmiş geçmiş en alçakgönüllü yazardır.

Aşkıncılık

Hiçbirimiz yaşadığımız hayat içinde kaynağını bu dünya ya da bilebildiğimiz kadarıyla bu evrenden almamış herhangi bir şey, varlık ya da olayla karşılaşmayız. Bir insan ömrü bunun için yeterli uzunlukta değil diye düşünüp topu taça atmazsak, yaşarken karşılaştığımız hemen her şey yine yaşadığımız bu aynı dünyadan, şu ya da bu biçimde türemiş olmalıdır. Zaten tam da bu nedenle, bu dünyadan hiçbir biçimde kaynaklanmadığını düşündürecek kadar "tuhaf" olaylar her zaman bize başkaları tarafından anlatılır. Mucizeler nedense hep başkalarının başına gelir. Üstelik, her zaman ancak başkalarından işitebileceğimiz ya da okuyabileceğimiz bu türden tuhaf olaylar, akıl almaz ölçüde ender gerçekleştiğine inanıldığı için mucize kavramı çoğu zaman peygamber kavramıyla bir arada anılır. Hiçbir gözlem bu dünyayı aşan herhangi bir varlık ya da olay konusunda bizde kuşku bile uyandırmayı başaramazken, mucizelerin ancak peygamberlerin

başına gelebileceğini düşünmek bir anlamda insan düşüncesindeki olgunlaşmanın eseridir. Böylece mucizelerin karşı komşumuzun başına gelebileceğinden söz etmek gibi epeyce riskli bir davranış yerine, mucizelerin bir zamanlar peygamberlerin başına gelmiş olabileceğini söyleyerek daha temkinli bir strateji benimsemiş oluruz. Bu strateji bizi başkalarının gözünde sıradan bir deli olmaktan kurtarsa da, tüm yaşamımıza yön veren en temel varsayımlarımızdan birini fark etmemizi engeller. Bu varsayıma kısaca "aşkıncılık varsayımı" diyorum.

Bu varsayıma hepimiz şu ya da bu ölçüde sahip olabiliriz. Kimimizin hemen bütün yaşamı tam da bu varsayımın hiç sorgulanmaksızın doğru kabul edilişinden ibarettir, kimimizse daha ender de olsa aynı varsayım tarafından yönetilmekten kendimizi alıkoyamayız. Sanıyorum yirmili yaşlarımın başında ben de feci halde aşkıncılık varsayımının etkisindeydim. Doğrusu, andığım yaşlara gelinceye kadar bu varsayımın etkisinden bir an olsun tam olarak çıkamamıştım; ama asıl zirve benim için şimdi anlatacağım olayda gerçekleşti.

Erken bir yaşta Hava Kuvvetleri'ne subay olarak giren sevgili babam, tüm yaşamını ordunun mekanik rasyonelliği içinde geçirmiş biriydi. İçinde yetiştiği geleneksel aileden hiç sorgulamadan devraldığı sınırlı bir dindarlık dışında bütünüyle dünyevi bir insan sayılırdı. Aynı geleneksel mirasın etkisiyle tüm çocukluğumu etkilemiş sayısız doğaüstü hikâyeyi, mucizelerden söz eden kıssaları, açıklanması güç kutsal rastlantıları anlatmaktaki ustalığını hiç unutamadım. Babamın anlattıkları arasında doğrudan kendi başına gelmiş olduğunu söylediği birkaç tuhaf olay da yok değildi. Ama babam bunları hiçbir zaman "bütünüyle gerçekleşmiş ve öylece inanılması gereken olgular" olarak anlatmadı. Onun tavrı daha çok kendisini şaşırtan ve anlam veremediği bazı yaşantıları kendine özgü bir ilahi kurguyla birleştirmek, en önemlisi de bunlardan bazı dersler çıkarabilmeyi ummaktı. Üniversiteye gidişimin hemen ertesinde hızla büyüyen

ve giderek iki elimin tüm parmaklarını saran siğiller için çare aradığım günlerdi. Cilt hastalıkları hakkında her şeyi öğrendiğimi düşünüyordum; her ay yeni bir hekimin tedavisine şans veriyor, onun tedavi yaklaşımının altında yatan fikri öğreniyor, sonunda siğillerimle yine baş başa kalıyor, tıbba karşı artan bir öfkeyle başka çareler aramaya yöneliyordum. Ümitlerimin tükendiği bir anda, yarıyıl tatili için babamın yanında, ellerimi gövdeme yabancı birer hastalıklı uzantılarmış gibi izlerken, çok sonraları anılarımda davudi bir sesmiş gibi kalan sesiyle babam konuştu: "Eğer inanmayı başarabilirsen siğillerini çok eskiden öğrendiğim dualı bir tedaviyle bir gecede iyileştirebilirim!..." Sessizce ona baktığımı, ardından da hafif küstahça bir edayla gülümsediğimi anımsıyorum. Babam bu tavrı hemen fark etmişti. "Sen bilirsin..." dedi ve beni yalnız bıraktı. Babamın teklifini kabul edip onun gönlünü nasıl aldığımı anımsamıyorum. Anımsadığım, evimizin arka odasından görünen ilkokulun bahçesine gidişim, babamın pencereden beni izleyişi; onun el-kol işaretiyle seçtiğim bir akasya ağacına tırmanışım ve yine babamın elime tutuşturduğu küçük bir çakıyla üst dallardan bir parça kesip eve dönüşüm... Ben dönerken babam da hazırlanmıştı. Bana kapıyı açtığında ellerini ve yüzünü kurulamakta olduğunu fark etmiştim. Yenilmişlik hissediyor, kalkıştığım işin bilimden laf açıldığında mangalda kül bırakmayan benim gibi bir burnu büyüğü tüketmesinden korkuyordum. Babamsa her bakımdan daha olgundu; küçük düştüğüm endişesiyle takındığım ifadeyi umursamamayı başarıyordu. Karşılıklı oturduk. Babam önce bir elimi avucuna yerleştirdi. Emanet verdiği çakıyı geri aldı. Gözlerini kapadı. O sırada sanıyorum dua ediyordu. Ara sıra gözlerini açıyor, sağ elinin küçük parmağını dilinin ucuna değiriyor, aynı parmak ucuyla siğillerimden birinin üstüne minik bir serinlik teması ekliyor, her bir temas için de çakısıyla akasya dalının üstüne bir çentik atıyordu. Bu ritüel bütün siğillerim için eksiksiz gerçekleştikten sonra babam konuştu: "Şimdi bu dal parçasını

yalnızca senin ve benim bileceğim, el değmeyecek bir yere saklayacağız; siğillerin geçecek ve bu sır tutuldukça geri dönmeyecek..." Denileni yaptık. O gece sıradan bir uyku uyudum ve herhangi bir güne uyandığım gibi uyandım. Yüzümü yıkamak üzere musluğa uzandığımda önce bir elimi, sonra da diğerini fark ettim. Siğiller adeta sönmüş, o sert ve kavgacı kabarıklıklar kırışık deri birimlerine dönüşmüştü. İzleyen bir iki gün içinde siğiller tümüyle yok oldu. Çok değil, bir hafta sonra, her birinin yerini ezbere bildiğimi sandığım o davetsiz konukların yok olmadan önce ellerimin tam olarak neresinde olduklarını anımsayamaz oldum.

Bu tuhaf olaydan yaklaşık beş yıl sonra babam öldü. Şimdi kırk beş yaşındayım. Birlikte sakladığımız o dal parçasına bir daha hiç ilişmedim. Babam haklı çıkmış, siğiller de bir daha hiç ortaya çıkmamıştı. Bütün gizemine karşın bu deneyim bende iki tür etkide bulundu: Öncelikle siğillerden kurtulmakla kalmamış, bunu kansız ve hiç canım acımadan halletmiş olmaktan ötürü duyduğum mutluluk vardı. Bu etki çok uzun süre devam etti. Öyle ki, olup bitenin nasıl olanaklı olmuş olabileceğini düşünecek olursam siğilleri geri çağıracak olmaktan çekiniyor, yalnızca mutluluğun tadını çıkarmaya çalışıyordum. Yine de ikinci türden etki ortaya çıkmakta gecikmedi. Olan biteni açıklama gereksinimi duyuyor, ne yaparsam yapayım bu arzunun bir tutkuya dönüşmesini engelleyemiyordum. Her iki etkiyi de fark ettiğinden emin olduğum babam bu konuyu hiç açmayarak, her çeşit kutsallıktan bütünüyle uzak yaşantımı kınayan imalarda bulunmuyor, ortak sırrımızı açıklamaktaki güçsüzlüğümü dünya görüşümün zayıflığına bağlamak için uğraşmıyordu. Ya bu dünyayı aşan, bu dünyanın tıbbını, bilgisini, ilaçlarını ve gözlem olanaklarımızın tümünü aşan "aşkın" bir gücün varlığını kabul edecek ya da siğillerin esrarengiz bir biçimde ve hızla kayboluşlarını bu dünyanın olanaklarıyla açıklamayı başaracaktım. Ya mucizelere inanacak ya da her ne kadar mucizevi görünseler de olayların kaynağında tek ve aynı

dünyanın, yaşadığımız fizik dünyanın ya da evrenin olduğunu gösterecektim. İlkini seçersem, o güne kadar zaten kısmen benimle olan aşkıncılık varsayımını pekiştirecek, ikinci yolu başarırsam bu varsayımı terk etmek için iyi bir gerekçeye sahip olmuş olacaktım.

Zaman içinde aşkıncılık varsayımını bütünüyle terk etmenin daha akıllıca olacağından emin oldum. Siğillerimle ilgili kişisel deneyimim ilk bakışta nefes kesecek ölçüde gizemli görünmüş olabilir. Bana da öyle görünmüştü. Şimdilerde, bu olup bitenin herhangi bir anlamda gizemle ilgisi olmadığını anladım. Siğillerimi yok eden, bu dünyayı aşan, aşkın, doğaüstü ya da sıra dışı bir mucizenin akıl almaz gücü değildi; siğillerim tümüyle fiziksel neden-sonuç ilişkileriyle anlaşılabilir bir biçimde tedavi olmuş, bir bakıma onları ortaya çıkaran nedenlerin olması gibi, onları ortadan kaldıran doğru nedenlerin ortaya çıkmasıyla kaybolup gitmişlerdi. Çok değil, yüz elli yıl önce siğillerimle ilgili bu deneyimimi aşkıncı varsayımlardan yararlanmadan açıklamam olanaklı değildi. Bugünlerdeyse aynı olayı aşkıncı bir varsayıma dayanarak açıklamak olanaklı değil; çünkü artık siğil dediğimiz, bir çeşit iyi huylu bu tümörlerin hangi nedenlerin tetiklemesiyle ortaya çıktığını biliyoruz. Bu nedenlerin neredeyse tamamı, bağışıklık sistemimizde bulunan *lymphocyte* adındaki beyaz kan hücreleriyle ilgili. Bana anlatılmasını isteyeceğim gibi, basit ve biraz da yanılma payını göze alarak anlatırsam, bağışıklık sistemimizde yer alan bu beyaz kan hücrelerinin belli bir miktarın üzerine çıkmasıyla birlikte, özellikle ellerimizin deri dokusu birtakım virüslere karşı savunmasız kalıyor. İşte bu nedensellik zincirinin bir aşamasında siğiller derimiz üzerinde birer mantar gibi türüyor. Öyleyse bu sorundan kurtulmanın yolu, istenmeyen ölçüde çoğalıveren beyaz kan hücrelerini yeniden istenen düzeylere indirmek. İşte siğillerden kurtulmaya yönelik tıbbi tedavi de bunu amaçlıyor.

İyi ama babamın duası bu tedaviyi nasıl sağlıyor? Aslında tıbbi tedaviyle aynı nedensellik zincirini, farklı bir

prosedürle izleyerek: *Plasebo* yöntemiyle... Bilimsel literatürde "plasebo etkileri" başlığı altında incelenen konu aslında bir ölçüde felsefenin iki bin yıllık eski bir tartışmasıyla ilgili: İnsan bedeniyle insan düşüncesi arasında nasıl bir ilişki var? Bu konuya ileride daha ayrıntılı gireceğiz ama şimdilik babamın dua, ağaç dalı ve tükürüğünden ibaret tedavi yaklaşımının nasıl işe yaradığına bakalım.

Avustralyalı nörobiyolog Fabrizio Benedetti, 2009 yılında alanında bir ilk olan kitabını, *Placebo Effects: Understanding the Mechanisms in Health and Disease* [*Plasebo Etkileri: Sağlık ve Hastalığın Mekanizmalarını Anlamak*] başlığıyla yayımladı. Kitap o güne kadar ancak genel bir çerçevede bilinen "plasebo etkileri"nin ne olduğunu ve nasıl çalıştığını göstermeyi amaçlıyordu. Kitaba temel teşkil eden çok sayıda araştırmayla ortaya çıkan tablo özetle şuydu: İyileşeceğine yönelik güçlü bir inanç ve beklentinin geliştiği *bazı* vakalarda, hastanın durumunda tıbbi müdahalenin marifeti olmayan bir iyileşme ortaya çıkabilmektedir. Bir başka deyişle, ortada hastalık var ve tedavisi hakkında hiçbir fikriniz yoksa, ilacı andıran zararsız bir nesneyi hastanıza hastalığının yegâne çaresi olarak tanıtın, onu buna sahiden inandırın ve ilacı almasını sağlayın. İşte böyle durumlarda hastanın kendisini iyileştireceğini düşündüğü ilaç, tedavi süreci, hekim ya da terapist (benim durumumda babam ve gizemli yöntemi) "plasebo" bunların hastalık üzerindeki etkilerine de "plasebo etkileri" denilmektedir. Aslında, mekanizmanın nasıl işlediğini bilmeseler de İkinci Dünya Savaşı'nda askeri hekimler bunu keşfetmişti. Ağır yaralar alan askerlerin sayısı arttıkça morfin stokları tükeniyor, her yaralı morfin diye inliyor, askerler daha önceki tecrübelerinden yola çıkarak, çektikleri dayanılmaz acının ancak morfinle dineceğini biliyordu. Hekimler morfinsiz kaldıkları zamanlarda yaralı askerlere morfin görünümü verilmiş tuzlu su şırınga etmeye başladığında, askerlerin pek çoğu ağrılarının dindiğini ifade etmişti. Böylece hekimler, kimi durumlarda son derece iyi sonuçlar verebilen bu iyi niyetli

hileden bol bol yararlandılar. Benedetti'nin asıl başarısı, plasebo etkilerinin nasıl bir nedensellik içinde iş gördüğünü ortaya çıkarmasaydı. Bunun için ilkin, insanlar da dahil tüm hayvanlar için "ödül" mekanizmasının nasıl çalıştığını gösterdi. Ödül beklentisi içinde olduğumuz her durumda (örneğin, iyileşme beklentisinde) beynin dopamin salgılamaktan sorumlu *nucleus accumbens* adlı çok önemli bir bölümünü etkinleştiriyorduk (Buradaki etkinleştirme ifadesi kafamızı karıştırmamalı; limon yalayan birini görmenin ya da hayal etmenin tükürük bezlerimizi etkinleştirip ağzımızı sulandırması gibi). Böylece beynin ilgili bölümü olağan durumlara oranla daha fazla dopamin salgılıyor, artan dopamin salgısı bağışıklık sistemimizde yer alan beyaz kan hücrelerini baskılıyordu. Yeterli dopamin salınımı sürdükçe, zamanla beyaz kan hücreleri azalıyor ve siğil dediğimiz tümör dokuları kayboluyordu.

İşte, sevgili babam, kendi geleneksel geçmişinden getirdiği bu esrarengiz görünümlü tedavi yöntemiyle, önce bende "iyileşme beklentisi" yaratmış, bu ödülün peşine yeterince düşmemi sağlamış, işin gerisini kendi beynimin halletmesine olanak vermişti. Siğillerimden kurtulmamı sağlayan bu süreç felsefi açıdan da önemlidir. İlk bakışta (hatta izleyen pek çok bakışta da) siğillerim hepimizin yaşadığı şu bildiğimiz dünyanın olanaklarıyla değil de, sanki o dünyayı aşan, doğaüstü, doğanın nedenselliklerinden bağımsız bir güç tarafından söndürülmüş gibi görünür. Aslında buna benzer durumların hepsinde bizi doğaüstü "aşkın" bir gücün fail olduğunu düşündüren etken aynıdır: *Etkileri* deneyimleyebilir, onları gözlemleyebilirken, bu etkilere yol açan *nedenleri*n tümünü deneyimleyememek. Siğil örneğinde olan da budur: Siğillerin iyileştiğini gözlemleyebildiğim halde, onları iyileştiren nedenlerin çoğunu gözlemleyemem. Aynı tutumu etkilerin bize açık ve gözlemlenebilir olduğu ama onlara yol açan nedenlerin bize kapalı ve gözlemlenemez olduğu hemen her konuda gösteririz. Taş devrinde insanlar ağrıların doğaüstü güçlerin kendilerine gönderdiği

uyarı ya da ceza olduğunu düşünür, bedenlerinin bir yerinde ağrı hissettiklerinde, ya o üstün güce kurban armağan eder ya da bazı durumlarda kötü ruhları uzaklaştırmak için gürültü çıkarmaya çalışırdı. Ağrılar türlü türlü olduğu ve bazıları kısa süreli bazılarıysa ısrarlı olduğundan, buldukları çarenin her zaman işe yaramıyor oluşuna bakarak yeni inançlar geliştirir, sözgelimi eğer kurban armağanına karşın ağrı geçmiyorsa işledikleri suçun sandıklarından daha büyük olduğuna inanırlardı. Antik Yunan'da Hipokrat, söğüt yaprakları çiğnemenin en azından bazı ağrılar üzerindeki etkisini fark etmişti. Kuşkusuz, Hipokrat'ın çaresi de, ağrının olası tüm nedenlerinin kusursuz bir analizine dayanmıyordu. Ama taş devrinin çaresine oranla apaçık daha sağlam bir deneysellik içeriyordu. Ağrıya yol açan nedenlerin en az bilindiği günlerde ağrının tedavisini aşkın güçlerin merhametinden umma beklentisi en fazla, nedenlerin bilgisinin en yüksek olduğu zamanlardaysa tedaviyi bu dünyanın olanakları içinde arama ve bulma çabası belirgin oluyordu. Bugün başımız ağrıdığında artık sanıyorum çok azımız Tanrı'nın ya da kötü ruhların bizi cezalandırdığını düşünürüz. Çarenin basit bir ağrı kesici içmek olduğu sayısız kişisel deneyimle sabittir. Elbette, ağrı kesicinin ağrımızı nasıl geçirdiğini bugün de çoğumuz pek bilmez; ama en azından türümüzün diğer üyeleri ağrının nedenselliğini bizim için keşfetmiş, bu nedensellik zincirine uygun çareyi geliştirip paketleyerek önümüze koymuştur. Bir başka deyişle, taş devri insanına göre yirmi birinci yüzyıl insanı ağrı etkisine yol açan nedenlerin bilgisi açısından epeyce yol almış, ağrıya çare arama davranışında da aynı ölçüde gizemli tedavileri terk etmiştir.

Spinoza da böyle düşünüyordu. Eşine az rastlanır bir titizlikle geliştirdiği felsefesi, baştan sona her türlü "aşkıncılık" ve "doğaüstücülük" varsayımını ortadan kaldırmaya yönelmişti. Tahmin edebileceğiniz gibi, bu epeyce zor bir iştir. Daha önce dile getirdiğim gibi, etkilerin

gözlemlenebilir, nedenlerin gözlemlenemez olduğu her durumda, bu doğayı aşan bir fail arama yatkınlığımız çok güçlüdür. Üstelik insan Spinoza gibi sabırlı ve yetenekli bile olsa ondan tüm evrenin bütün nedenselliğini göstermesi beklenemez. Neyse ki Spinoza böyle olanaksız bir işe girişmemiştir. O, çok daha akıllıca davranarak, evrendeki sonsuz nedensellikler zincirinin her bir halkasını tek tek göstermek yerine, bu işleyişin genel planına ilişkin bizde bir sezgi oluşturma yoluna gitmiştir. Hedefi, en genelden en özele doğru giderek, olup biten her ne varsa bunların tek ve aynı doğada cereyan ettiğini göstermektir. Bunları yapmaya giriştiği kitabına *Ethica* (Etik) demesi de boşuna değildir. Etik, en genel anlamıyla "nasıl yaşamalıyım?" sorusuna verilen yanıtlar bütünüdür. Bu yanıtlar, Spinoza'ya göre, olmakta olan her şeyin içinde gerçekleştiği evrensel nedensellikler zincirini doğru tanıyıp anlayarak verildiği ölçüde "doğru" bu tanıma ve anlama çabasından uzaklaşıldığı ölçüde "yanlış" olacaktır. Öyleyse, "nasıl yaşamalıyım?" sorusunu içtenlikle soran birinin, kendisinin de bir parçası olduğu o tek doğayı olabildiğince açık bir kavrayışla tanıması, deneyimlerini aynı doğanın verilerine dayandırması, hem başına gelenler hem de kendisinin bu olaylara verdiği tepkilerde yine o aynı doğanın gerektirmelerinin nasıl iş gördüğünü anlaması gerekecektir. Şüphesiz, çoğumuz gündelik yaşantımızda böyle enine boyuna düşünüp yaşamayız. Davranışlarımız büyük ölçüde zaman içinde gelişip serpilen karakterlerimizin, benzer olaylara verdiği alışkanlıkla karışık bir spontanlığa dönüşür. Davranış kalıplarımız öyle yerleşik bir yapı sergiler ki, günlük olaylara nasıl tepki verdiğimiz belki bir gün bile zihinsel gündemimizi oluşturmaz. Deyim yerindeyse, "yaşar gideriz" ve aslında böyle olması da son derece doğaldır. Üstelik evreni ya da doğayı bizden çok daha iyi kavramış bir bilginin günlük yaşamında da alışkanlıkların belirleyici olduğunu görmek bizi pek şaşırtmaz. Muhtemelen Einstein da incir çekirdeğini doldurmaz türlü yaşam sıkıntıları karşısında tıpkı bizim gibi

kederleniyor, son derece önemsiz olaylara öfkeleniyor, söyleniyor ya da belki şiddete bile başvuruyordu. "Bilgin" ve "bilge" diye iki farklı sözcüğe sahip olmamız da bunun bir göstergesi olmalı. Ne var ki, Einstein da bizim gibi alışkanlıklarla yaşayan biri olmasına karşın, davranışlarının nedenleri konusunda muhtemelen bize oranla "daha farkında" biriydi. Bilginin zorunlu olarak insanı bilgeleştirmeyeceği doğru olsa da, bilgece bir yaşamın bilgi olmaksızın olamayacağını kabul etmek zorundayız.

Spinoza, bilgece bir yaşama doğru atılacak ilk adımın her çeşit aşkıncılık tavrından uzaklaşmak olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle *Ethica*'nın birinci bölümünü, bizi bu en yerleşik varsayımımızdan kurtarmaya adadı. İlk bölüme "Tanrı Hakkında" adını veren Spinoza, kitabın geri kalan tüm bölümlerinde "Tanrı" sözcüğünü gördüğümüz her yerde bunu "Doğa" olarak okuyabileceğimizi, yani Tanrı'dan anlamamız gereken şeyle, doğadan anlamamız gereken şeyin bir ve aynı şey olduğunu göstermeye girişti. Bir başka deyişle, Tanrı'nın doğal, doğanın da Tanrısal olduğunu söylemek istiyordu. Kuşkusuz, Spinoza gibi titiz bir düşünür bu yaklaşımını "bakın benim parlak bir fikrim var!..." diyerek ortaya atmadı; tersine, ağır ağır, tek tek kanıtlayarak, olası yanılmalara karşı kendini sınaya sınaya yaklaşımını temellendirmeyi seçti. Bu kanıtlamalarda ortaya çıkan en önemli keşif, semavi dinlerin varsaydığı türden, bu evreni (dünyayı, doğayı, âlemi vb) aşan, onun dışında ya da ötesinde var olan, aşkın, maksatlı, karar verip eyleyerek yaratan, yarattıklarını da izleyip gözeten (ya da gözetleyen) bir Tanrı'nın olamayacağıydı. Bunun neden olamayacağını Spinoza'nın nasıl gösterdiğini merak eden sabırlı okurlara, *Ethica*'nın ilk bölümünü okumalarını öneririm. Ama sanıyorum hiç kimse inandığı Tanrı'ya elinde yeterli kanıtlar olduğu için inanmayı seçmemiştir. Dolayısıyla, inançlı birine inandığı Tanrı'nın hiç de inandığı gibi olamayacağını kanıtlamak onu inancından vazgeçirmeyebilir. Belki de Spinoza bizlere oranla çok daha "rasyonel" biri olduğundan, inanmak için yeterli ka-

nıtın zorunlu olduğunu düşünüyordu. Oysa çoğu dindar, inandıklarına inanmak için hiç de kanıt peşine düşmemiştir. İçine doğduğumuz kültür, inançlarımızın neredeyse tümünü belirler. Kendimizi "inanmış" bulur, bu inancı sorgulamayı da çoğu zaman gerekli görmeyiz. Bu kitaptaki amacımız inançlarımızın temelsizliğini göstermek değil. Çok daha basit bir şeyin peşindeyiz: *Farkına bile varmadan benimsediğimiz varsayımlarımız ve bunlardan türeyen inançlarımızın gerçekte bizi sevinçten uzaklaştırıyor olabileceğini göstermek istiyoruz.* İşte Spinoza'nın öğretisinden yararlanma sebebimimiz de bu: Tanrı'yı ya da herhangi bir varlığı, bu dünyayı aşan, aşkın, maksatlı ve karar verip eyleyen, bizi gözetleyen, ödüllendirecek ya da cezalandıracak bir güç olarak benimsememiz bizi sevince dönüşmekten alıkoyar; yaşamımıza derinden derine bir suçluluk, sinsi bir melankoli ve cezalandırılma tedirginliği yerleştirir; aşkıncılık varsayımı evrenle neşeli bir kucaklaşmanın önüne geçebilir, bizi canlı-cansız tüm varlıklarla *bir* ve *birlikte* olmaktan uzaklaştırabilir.

Spinoza'nın Tanrı'sı ya da Doğa'sı ise her çeşit aşkınlık fikrinden uzaktır. Tanrı ya da Doğa, olmakta olan ne varsa, her şeyin varlığa geliş ve çözülüşlerinin gerçekleştiği, sürekli varlık türeten, yeniden türeten, çözen, başka türlü türeten o tek "oluş gerçekliği"nin ta kendisidir. Tanrı ya da Doğa, *causa sui* olan, yani kendi kendinin nedeni olandır. Kendi kendinin nedeni olmak, özü gereği var olmak anlamına gelir. Başka bir deyişle, Tanrı ya da Doğa özü gereği var olandır; yani, Tanrı ya da Doğa'nın var olmaktan başka seçeneği yoktur. Bu özelliği Tanrı ya da Doğa'yı "biricik" kılar; onun dışında başka hiçbir şey özü gereği var olamaz. Nitekim deneyim dünyamıza giren her ne varsa varlığa gelir ve bir zaman sonra var olmaktan çıkar; sonsuza kadar var-kalmayı başaran tek bir şey bile gösteremez oluşumuz bundandır. Bizim kısa yaşamlarımızdan bakıldığında adeta sonsuza kadar orada öylece var kalacakmış gibi görünen her ne varsa, hiç kuşkunuz olmasın, var-kalmayacaktır; çünkü Tanrı ya da

Doğada, Tanrı ya da Doğadan başka hiçbir şey özü gereği var değildir; şeyler Tanrı/Doğadan türer, onda var kalır ve yine onda çözülürler.

Spinoza'nın gösterdiği türden bir Tanrı ya da Doğa, planlı, niyetli ve kasıtlı bir biçimde yaratmaya karar veren ve yaratan bir varlık değildir. Doğa/Tanrı, özü gereği ve zorunlu olarak yaratandır. Üstelik bu yaratma süreci, doğadaki nedensellik yasaları uyarınca olur; bir başlangıcı olmadığı gibi bir bitimi de yoktur. Evrende ezelden beri olan ve ebediyete kadar da olacak olan şu hepimizin bildiği kıpır kıpır yaşayış, varlığa geliş, çözülüş, çeşit çeşit yeni varlıkların gelişi, bitimsiz devinim Doğa/Tanrı'nın ta kendisidir: Doğa ya da Tanrı, sürekli eylemeklik, devinim, kıpırdanış, türeyiş ya da çeşitleniştir. O, karar verip yaratan değil, doğasının zorunluluğuyla yaratandır. Doğa/Tanrı'nın kendisi sonsuz ve sınırsız ama onda türeyen her şey sonlu ve sınırlıdır. Bu nedenle, evrende sonsuz ya da sınırsız hiçbir şeyle karşılaşmayız; yıldızlar, gezegenler, dağlar, ırmaklar, hayvan ya da insanlar... Her bir varlık, bir zaman varlığa gelmiş, bir zaman varlıkta kalmış ve bir zaman sonra da varlığı çözülecek olmaklık bakımından ortak yasaya uyarlar. Bu ortak yasa, Tanrı ya da Doğa yasasıdır. Yine aynı yasa gereği, evrendeki her varlık diğer varlıklarla sınırlanmış, varlıklar arası karşılaşma ve etkileşim zorunlu kılınmıştır. Tam da bu nedenle herhangi bir varlık sonsuza kadar var kalamaz; ister külçe altın, ister insan, isterse koca bir dağ olsun: Her varlık, diğer varlıklarla zorunlu karşılaşmaları sonucunda zamanla değişecek, sonunda Doğa/Tanrı'da çözülecektir. Bu çözülüş "o" varlık için bir ölüm olsa da, Doğa/Tanrı bu dönüşümden ne eksik ne de fazla çıkacak, yaratıcı eyleyişle yeni varlıklar türetmeyi sürdürecektir.

Bu düşünüş tarzına felsefede "içkinlik" denir ve "aşkınlık" kavramına karşı bir dünya görüşünü betimler. Kuşkusuz, içkinci bir dünya görüşüne sahip olmak, verili bir zamanda insan zihnini aşan, o sırada insan zihninin

bilemeyeceği herhangi bir şeyin olamayacağını söylemek değildir. Bilgi teorisi (epistemoloji) açısından her zaman bilgilerimizin bir sınırı olabilir ve vardır; ama insanın bilebileceklerinin bir sınırı olduğunu söylemekle, o sınırın öbür yanında olanın "doğaüstü" (*supernatural*) olduğunu söylemek aynı şey değildir. İyi bir içkinci, epistemolojik sınırları kabul etmekle birlikte, o sınırların diğer yanında –o sırada bilinemez kalan her ne varsa– yine "doğal" olacağını, Doğa ya da Tanrı'yı aşan bir şeyle karşılaşılamayacağını ileri sürer. Doğaüstü korku filmlerinin gişe rekorları kırmasının ardında yatan neden büyük ölçüde "aşkıncılık" yanlısı insanlarsa, belki bir ölçüde de "sahte içkinciler"dir. Fredric Brown tarafından yazılan ve gelmiş geçmiş en kısa "korku hikâyesi" olarak bilinen hikâyeyi anımsayalım: "Dünyada kalan son insan tek başına bir odada oturmuştu. Sokak kapısı çalıyordu..." Belki bir içkincinin de tüyleri bir aşkıncı kadar ürperebilir. Ama bu ikisinin korkularının nesnesi tümüyle farklı olacaktır. İyi bir içkinci kapının ardında kapıyı çalabilen doğal bir varlık olduğunu düşünecek, korkacaksa bu varlığın dostça bir ziyaret için gelmemiş olabileceğinden korkacaktır. Aşkıncının yaratıcılığı ise ölçüsüzdür. Tüm evreni aşan, doğa yasalarıyla açıklanamaz kim bilir nasıl bir felaket kapının dışında onu beklemektedir!

Aşkıncı dünya görüşüne sahip insanların en derinlerinde bir korku yattığını hissetmek bazen çok kolaydır. Bu kişiler aşkıncılıklarının farkında olmasalar bile, tuhaf bir biçimde bazı ortak tutumlar benimser. Bu tutumların başında, yaşamaya karşı yetersiz bir iştah duymak gelir. Aşkıncı biri, köklü bir aşkıncılık geleneğinin etkisiyle iştahın sorgusuz sualsiz kontrol altına alınması gereken bir çeşit iblis olduğu fikrini benimsemiştir. Kuşkusuz, iştahın bizi ölçüsüz yönetmesi gerektiğini söylemek yersizdir. Ama iştahla ilgili olarak yaşanan tedirginlik basit bir ölçülülük tavsiyesinden çok daha ileri gider. Semavi dinlerin tümünde görülen "nefsine hâkim ol!..." buyru-

ğu, iştah ile günah kavramlarını çoğu zaman öyle iç içe geçirir ki, zamanla şuna ya da buna, şu ya da bu ölçüde duyulan her iştah peşinden belli belirsiz bir kirlenme ya da suç işlemişlik duygusunun belirivermesine yol açar. Meşhur "ilk günah" anlatısı bu olgunun tipik bir ifadesi olmayı sürdürür. Âdem'le Havva'nın cennetin o sıradan meyvesine karşı duydukları sıradan bir iştahın bedeli çok pahalı ödenmiştir, ödenmeye devam etmektedir, dahası ödeye ödeye bitecek gibi de görünmemektedir. Bugün dünyanın her yerinde nerede bir ıstırap yaşanıyorsa, bunun nedenini iştahına yenilmiş atalarımız yüzünden cennetten kovulmuş olmamıza bağlayan insanların sayısı ezici bir çoğunluktur.*

Çocukluğumda ilk felsefe sohbetlerimi benimle aynı mahallede yaşayan bir arkadaşımla yaptığımı anımsıyorum. Katı bir aşkıncı gelenek içinde yetiştiğini şimdi daha iyi kavradığım bu arkadaşım, bir keresinde bana "neden iştah duyuyoruz?" diye sormuştu. O sırada aradığım ve kendisine verdiğim yanıtların pek çocukça olduğunu anımsıyorum. Zaten o da bu yanıtlardan pek tatmin olmamıştı. Bu gibi durumlarda yapılacak en akıllıca manevrayı yaparak, "sence?" diye sordum. "Sence neden iştah duyuyoruz?" Benim göremediğim ama onun çok açık görebildiği bir şeyler varmış gibi görünmesine yol açan bir tavırla başını yukarı kaldırmış ve bana şöyle demişti: "Çünkü Şeytan hep bizimle ve iştah da onun nefesi." Neyse ki gündüz vaktiydi ve her yer aydınlıktı; korkumu bir biçimde bastırabildim. Ama o konuşmadan sonra uzunca bir süre ne zaman karnım acıksa, şeytanın pis nefesini ensemden üflediğini hissettim. Bu sohbetten anneme söz etmemse hiç iyi olmadı. Annem arkadaşımın

* Dinsel inançlardan kaynaklanan derin bir melankolinin ABD'yi on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda nasıl etkilediği, kliniklerde tedavi gören hastaların tümünde altta yatan nedenin "Tanrı tarafından terk edilmiş olmak" olduğunu, tehlikenin yirmibirinci yüzyıl için de geçerli olabileceğine ilişkin işaretlerin bulunduğunu ileri süren ilginç bir çalışma için bkz. Julius H. Rubin, *Religious Melancholy and Protestant Experience in America*, Oxford: Oxford University Press, 1994.

doğru söylediğini bildirince yalnızca yeme-içmeye değil, karşı cinse, top oynamaya, yüzmeye, hatta işemeye yönelik iştah duyduğum her seferinde ürpermeye başladım.

Sözünü ettiğim arkadaşım sevinçten uzak, yaşama iştahını neredeyse hepten yitirmiş, cildi soğuk ve çirkin, sağlıksız görünen bir çocuktu. Onunla ilerleyen sohbetlerimizde radikalliği giderek artmıştı. "İştaha aracılık eden tenim, dilim, ağzım, gözlerim ya da burnumdan kurtulmak için ibadet ediyorum" diyordu. Bütün bu iştah işbirlikçisi organları adeta yok olsun ister gibiydi. Zamanla iştahını yok etme disiplinini o kadar ileri götürdü ki, onunla birlikteyken gülmek, kıkırdamak, şakalaşmak güçleşmiş, kahkaha atmaksa hepten olanaksızlaşmıştı. Nitekim arkadaşım sevinç duygusuna karşı da bizi uyarmakta gecikmedi: "Siz sevinin, aslında şeytan yüreğinize üfleyerek gıdıklıyor ve yüreğiniz sönüyor."

Neyse ki yaşama iştahı herhangi bir kudrete pabuç bırakmayacak kadar güçlüdür. Bu arkadaşımı bir daha hiç özlememek üzere terk ettim ve bu davranışımın gerisinde şeytanın olabileceği fikrine hiç bağlanmadım. Gerçekte "iştah" arzu kavramıyla, bu kavram da Spinoza öğretisinde merkezî bir yeri olan *conatus*, yani "var-kalma çabası" kavramıyla derinden ilişkilidir. Spinoza'ya göre her sonlu varlık –yani çevremizde gördüğümüz irili ufaklı her şey– bir "tarz"dır. Spinoza bu şeylere kendi sisteminde *modus* der. Latince *modus*, çevresindeki diğer şeyleri etkileme ve onlardan etkilenmeye elverişli olmaklık, bu etkilere göre değişim gösterebilir olmaklık anlamında kullanılır. Biraz dikkatle düşünürseniz, evrendeki her şeyin (yani her *modus*un) diğer her şeyle etkileştiğini, o şeyleri etkileyip yine o şeylerden şöyle ya da böyle etkilendiğini fark edersiniz. Sözgelimi, bir dere yatağında öylece duran doğal bir taş parçası, Spinozacı anlamda çevresindeki başka her şeyi (diğer *modus*ları) kendi ölçüsünde etkileme ve o şeylerden de yine kendi ölçüsünde etkilenebilme gücüne sahiptir. Burada anlaşılmayacak bir şey yok: Taş parçası bulunduğu yerde su partiküllerinin yolunu değiştirir,

onları etkiler. Böylece "su *modus*"u "taş *modus*"undan etkilenmiş olur. Aynı biçimde hava ya da rüzgâr da orada o taş parçası yokmuş gibi değil, tam da o taş olduğu için bu kompozisyondan etkilenir. Aynı nedenselliğin bir sonucu olarak taş varlığı da su, hava, rüzgâr ya da tüm bu etkilerle sürüklenip ona etkide bulunan türlü diğer varlıklardan etkilenir. Bizler günlük gözlemlerimizle o taş için "aşınmış" ya da "yosun tutmuş" dediğimizde, gerçekte bu karşılaşmaların etkileri hakkında konuşmuş oluruz. Bu karşılaşmaların konumuz açısından önemi ise şudur: Spinoza, Doğa/Tanrı'da türeyen, onda var olan ve yine onda çözülecek her *modus*un, o *modus*u diğer *modus*larla zorunlu olarak karşılaşmalara sevk eden bir tür "arzu öbeği" olarak düşünülmesi gerektiğini söyler. Buna göre, az önce örneğini verdiğimiz o taş parçası ve başka her şey birer arzu öbeğidir. Burada "arzu öbeği" derken felsefi bir soyutlama yapılmadığını belirtmek isterim. Sözcüğün ilk anlamıyla "arzu"dan söz ediyorum. Daha önce değindiğimiz Spinozacı *conatus* kavramı, her sonlu varlığın, var olmak dediğimiz şey her neyse, bu gerçekleşir gerçekleşmez bir *modus* olarak öylece var-kalmayı arzulayacağını, kendi var-kalımı için yine kendinde doğal bir direnç, çaba ya da ısrar bulacağını söyler. Öyleyse, örneğimizdeki taş parçası da kendi varlığında öylece kalmak için bir arzu, direnç, ısrar ya da çaba sergilemektedir. Bu gerçekten de böyledir. Eğer başka *modus*larla hiçbir karşılaşma gerçekleşmeyecek olsa, taşın varlıkta kalma arzusu muhtemelen sonsuza kadar gerçekleşirdi. Ama yine Spinoza'nın gösterdiği gibi, bu olanaklı değildir. Doğa/Tanrı'dan türeyen ve onda var olup çözülen sonsuz çeşitlilik içinde hiçbir *modus* zorunlu karşılaşmalardan muaf değildir. Doğa/Tanrı bu zorunlu karşılaşmaların gerçekleştiği sonsuz gerçekliğin kendisidir.

"Bir taşın arzusu olur mu?" dediğinizi duyar gibiyim. Size bu soruyu sorduran varsayımınızı, izleyen bölümlerde göstermeyi planlıyorum. Ama şimdilik şu kadarını söylemek isterim: Arzu kavramını insan özneye güdümlü

olarak düşünmek zorunda değiliz. İnsan özneler olduğu için arzulayış var değil; tam tersine, her bir şeyi bir başka şeye yönelten, onları buluşturan, birleştiren bir arzulayış olduğu için bizler varız. Fazlaca metafizik yapmaya bile gerek yok: Hangimiz, kişisel tarihimizi, ebeveynlerimizi birbirine bağlayan arzudan geriye götürebiliyoruz? Tüm evrene sirayet etmiş bir arzulayışın çocukları değil de neyiz? Hesiodos mitolojisi geliyor akla: "Gerçekte Kaostu en önce meydana gelen, sonra da geniş göğüslü toprak, her şeyin daima sağlam durağı ve Eros, en güzeli olan ölümsüz tanrıların" (Kranz, W., 1994).

Öyleyse, hayata içkinci yaklaşma görgüsünü kazanan biri için iştah ya da arzu, hemen her fırsatta kaçınmamız gereken bir iblis değildir. Arzulamak, yalnızca biz insanlar için değil, canlı ya da cansız bütün varlıklar için "yaşama ısrarı" ile aynı anlama gelir. Dolayısıyla, "yaşadıkça arzularız" ifadesi kadar, "ancak arzuladıkça yaşarız (ya da var kalırız)" ifadesi de aynı derecede doğrudur. "Arzu" ya da "iştah" kavramları ile "var-kalım" kavramı arasındaki bağ çoğu zaman fark edilenden çok daha güçlüdür. Hasta yakınlarımızdan ya da sinsi bir depresyondan söz ederken sıklıkla "iştahtan kesilmek" ifadesini kullanmamız bu olgunun bir dışavurumudur. Ölümcül aşamaya gelmiş hastalarda modern tıbbın saptadığı en yaygın bulgu da iştahtan kesilmektir. Arzularımız bizi diğer tüm varlıklarla birlikte bu dünyaya, birbirimize, hayata ve sevince bağlayan biricik tetikleyicilerdir.

Ne var ki, aşkıncı varsayımlarımız nedeniyle diğer tüm varlıklarla "bir" ve "birlikte" olmamızı sağlayan arzu ya da iştah gibi tetikleyicilere karşı çoğu zaman örtük bir suçluluk duygusuyla yaşadığımızı hiç fark etmeyiz. Çoğu zaman bu suçluluk duygusu bedenlerimizi baskılar. Üstelik bu baskılama, gizli varsayımlarımızla şekillenen dünya görüşlerimiz tarafından alkışlanır. Beden, adeta laftan sözden anlamaz bir haylaz, akıl, irade, ahlak, iman ya da töreyle zapturapt altına alınması gereken şeytani bir haz bohçasıdır. Aşkıncı varsayımlarımız o kadar köklü

ve derindir ki, adeta yüzyıllar önceden bize kadar evrimleşmiş doğalarımızmış gibi bize ait görünürler. Bu köklü biçimlenişin tek sorumlusu dinler de değildir. Gerçekte dinle büyük bir hesaplaşmanın modern kahramanları olarak düşünmeye alışık olduğumuz Aydınlanma düşünürleri bile, bir-iki istisna hariç, beden, arzu ve haz gibi yoldan çıkarıcılara karşı kiliseyle müttefik olmaktan çekinmemiştir. Bedenimiz ve arzularımızla aramıza girdiğini düşündüğüm din ve saklı bir dinselliğin etkisinde olduğunu düşündüğüm Aydınlanma'ya karşı yıllar önce öfkeli bir genç olarak şunları yazmıştım:

> Arzularımızı denetleyecek olan akıl, bu çabasında en çok bedensel olanı bastırıp zayıflatmakla görevlidir. Aydınlanma'nın tüm seküler ısrarına karşın ona bu süreçte en güvenilir destek de, ironik olarak, "inanç"tan gelecek, akıl ve imanın işbirliği karşısında en ciddi tehdit yine beden olup çıkacaktır. Bataille'ın on beş bin yıllık Lascaux mağara resimlerinden yola çıkarak öne sürdüğü şiddet, erotizm ve kutsallığın temelde aynı bedensel süreçlerin bir dışavurumu olduğu fikrine gelen en ciddi iki itirazın kaynağında Batı rasyonelliği ve kurumsal dinler vardır. Hem Batı rasyonalitesi hem de tek tanrılı dinler için şiddet, erotizm ve kutsallığın bedensel olandan türediğini kabullenmek çok köklü bir fikri yatırımın iflas etmesi, projenin fiyaskoyla sonuçlanmasıdır. Bu nedenle Azize Terassa'nın sözde Tanrı sevgisiyle esridiği anı ölümsüzleştiren o ünlü Bernini yontusunu güçlü bir orgazmın yüze yansıyan sarsıcılığı olarak okumak da, Maslow'un "doruk deneyimler" olarak nitelediği coşku anlarını bir kadının bebeğini doğururken deneyimlediği acı, haz ve arınma halleri olarak okumak da aynı derece rahatsız edicidir: Bu okumalar rasyonel bir imanın altını oymakla suçlanacak, hem akıl hem de kutsallığın bedensel süreçlerden uzağa, acı, erotizm ve taşkınlığın erişemediği bir yerlere taşınması gerekecektir. Bunun için uygun yerler elbette Şamanist tören meydanları değil, kiliseler, sinagoglar ve camilerdir (Balanuye, Ç., 2008).

Bedenimizi, yoldan çıkarıcı hatta biraz da banal, kaba ya da ilkel bulurken ruhumuz, zihnimiz ya da düşüncelerimizden söz edildiğinde belli belirsiz bir yücelik tutkusuna

kapılmayanımız yok gibidir. Derslerimde zaman zaman öğrencilerimle yaptığım bir egzersizi anımsıyorum: Sıradan bir öğrenci seçer ve ona birine âşık olup olmadığını sorarım. Eğer bir aşk yaşadığını söylerse, onu sevgilisine en çok bağlayanın ne olduğunu ya da sevgilisinde en çok neyi değerli bulduğunu... Bu egzersizlerin birinde bile sevgilisinin bedenli varlığını vazgeçilmez bulan öğrenciye rastlamadım. Sıklıkla, sevilen kişinin ruhundan, düşüncelerinden, değerlerinden ya da kişiliğinden söz edilir. Bazen kimi öğrenciler bu yanıtları gerekçelendirir ve zaten olması gerekenin bu olduğunu kendilerinden mutlak emin bir ses tonuyla yinelerler. Ancak egzersizin ikinci aşamasında öğrenciden sevgilisinin elim bir kazada bir parmağını kaybettiğini varsaymasını ve bu durumda ilişkisinin nasıl etkileneceğini sorarım. Kalabalık gülüşmelerin arkasından öğrencinin kararlı sesi duyulur: Sevgilisiyle kazadan önceki gibi, hatta belki de daha büyük bir aşkla ilişkisini sürdürecektir. Üçüncü aşamada kaza senaryosunun sonuçlarını biraz daha trajikleştiririz. Kazada sol elin işaret parmağı ve sağ kol tümüyle kopmuştur. Öğrencinin sesinde bu kez tedirginlik hissedilir; sınıf ona dürüst olmasını söylemeye başlar ve egzersizin sonraki aşamasına geçilir. Belli bir aşamada öğrencinin artık yanıt vermesinin anlamı bile kalmamıştır. Kendisi de dahil tüm sınıftan yükselen mahcup gülüşmeler yanıtı çoktan vermiştir: Sevgililerimizin bedenli varlığı onlarla ilişkimizde son derece önemlidir; ama olanaklıysa bunu pek dillendirmek istemeyiz. Sevgilimizi bizim için vazgeçilmez yapan nitelik ya da niteliklerin bedenden başka yerde olması gerektiğini düşünmek, buna inanmak isteriz. Romantik olmak biraz da yalancı olmakmış gibi, üstte özetlediğim egzersizden kendimizin kesin geçeceğine inanırız.

Felsefe literatürü, bedenleri hor görüp ruh, zihin ya da düşünceleri yüceliğe layık bulma tavrının gerisinde ölümsüzlük tutkusunun yattığı konusunda hemfikirdir. Sonlu olduğunu bilen tek varlık insan mıdır, bilemiyoruz;

ama sonlu olmak fikriyle arası en kötü varlığın insan olduğundan kuşku duyamayız. Basitçe, ölmek, yok olmak, doğaya karışmak düşüncesiyle baş edemiyoruz. Woody Allen'ı bir kez daha anmanın tam zamanı! Kendisine eserleriyle ölümsüz olmayı isteyip istemediği sorulduğunda, "bilakis, ölmeyerek ölümsüz olmayı istiyorum" dediği anlatılır. Ölümsüzlük tutkusunun kuşaktan kuşağa tuhaf bir biçimde aktarılıyor oluşu ilginçtir. Üstelik bu aktarımda din, aile ya da gelenek gibi kültürel kurumlar da doğrudan sorumlu olmayabilir. Güncel bir araştırmada, herhangi bir dinsel öğretiyle yetişmemiş, tümüyle doğalcı ve kırsal bir toplumda ilk altı yaşını doldurmuş çocuklar ile Katolik inançlarına bağlı bir kültürde yetiştirilmiş aynı yaş grubu çocuklardaki ölümsüzlük inancı karşılaştırılmış. İlk grup gebelik ve doğumla ilgili biyolojik süreçlerden kusursuz bir biçimde haberdar olduğu ve diğer gruptakiler de hayatın döllenmeyle başladığını bildiği halde, her iki gruptaki çocuklar doğmadan önce var oldukları, bedenleri öldükten sonra da var olacakları konusunda benzer yanıtlar vermiş. Araştırmacılardan Emmons, bu araştırmanın ölümsüzlük konusundaki yatkınlığımızın kültürel öğrenmeyle açıklanamayacağını gösterdiğini ileri sürüyor. Ona göre, çocukluğumuzda tıpkı herhangi bir planlı öğretim olmadan konuşmayı söküşümüz gibi, tüm kültürlere yayılmış köklü bir ölümsüzlük arzusunu sezgi yoluyla benimsiyor ve içselleştiriyoruz. (Emmons, Natalie A., 2014)

Bütün bunlardan, aşkıncılığın adeta kalıtımsal olduğunu, aşkıncı varsayımlarımızın da kuşaklar boyu ağır ağır her birimize sirayet ettiğini çıkarabiliriz. Spinoza, hayata, bedene ve arzuya karşı gelişen bu aşkıncılık salgınını çok erken fark etmiş, olanaksız bir ölümsüzlük saplantısıyla sevince dönüşmekten uzaklaşmamıza yol açan sözde yücelikleri deşifre etmek istemişti. Yukarıda söylediğim gibi, Aydınlanma'nın belki de beden ve arzular aleyhine dinle yaptığı ittifaka katılmayan çok az sayıda düşünürden

biri de Spinoza'ydı.* Ona göre, gerçekliğin "düşünce" ve "madde" diye birbirinden tümüyle farklı iki kaynağı yoktur. Doğa/Tanrı, olmakta olan ne varsa onun "tek" kaynağıdır ve sonlu varlıklar (*modus*) bu tek kaynağı türlü biçimlerde kavrayabilirler. Bu farklı kavrama biçimlerinden biri "zihinsel" yani düşünce yoluyla gerçekleştirilen, soyut, cisimsiz ya da tinsel bir kavrayıştır. Diğer kavrayış biçimi ise "maddi" yani fiziksel yollardan gerçekleştirilen, somut, cisimli ya da bedenli bir kavrayıştır. Belki bu iki yoldan çok daha fazla ve çeşitli başka kavrayış türleri de vardır ama Spinoza en azından "insan *modus*"u için bu iki kavrayış yolunun olanaklı olduğunu söyler. Dolayısıyla, Spinoza için insanı, beden ve zihin diye ikiye ayırmanın da hakikate uygun bir tarafı yoktur; insanın kendisini fizik dünyaya ait olan bedeni ve ruhlar âlemine ait olan zihni olduğu gerekçesiyle ikiye bölmesi yalnızca yanlış değil, sakıncalıdır da.

Nitekim bu sakıncalı durum olanca dehşetiyle gerçekleşmiş, uygarlığımız kendisini ikiye bölmeye hevesli bir insan türünü baskın kılmayı başarmıştır. Beden ve zihni ayırmanın zorunlu sonucu, bu dünya ile öteki dünyayı ayırmaktır; ve bu ayrım da en az ilki kadar aşkıncı varsayımlarımızı besler. Bu ayrımlarla şekillenen aşkıncı varsayımlarımız nedeniyle, bu dünyayı sahiden sevme fırsatını çoğu zaman kaçırdığımızı fark edemeyiz.

Oysa bu dünya (yani bu "biricik", "tek" Doğa/Tanrı), "sevmek" dediğimiz duygulanış da dahil olmak üzere, bütün duyguların, bedenlerin, zihinlerin, yargıların, düşünüş ve yönelişlerin içinden çıktığı yegâne kaynaktır: *Sevmek ondandır, sevilen odur!...* Bu içkinci ve bana göre "sevinçli" dünya görüşünü, eksik de olsa belli ölçülerde sezgileriyle benimsemiş bazı insanlar tanıdığımı sanıyorum. Bunların, tümüyle değilse de, büyük oranda sevince dönüşmeyi

* Bu saptamayı hacimli bir kitabın temel tezi yapan Jonathan Israel'in ilgili çalışması için bkz. Israel, J., *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity. 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

başarma yolunda hızla ilerlediklerinden eminim. Bunlardan birinin adı Ruhi'dir. Doğa/Tanrı'nın muzip bir rastlantısıyla olsa gerek, adının "Ruhi" oluşunu uzun yıllar kozmik bir şaka gibi düşledim: Ruhi bey, gerçekte, ruhani vurguların belirleyici olduğu bir aşkıncı olmak şöyle dursun, bedenli tek varlığından hoşnut, kendisini zihin-beden gibi parçalamaya da hiç niyeti olmayan bir *bu-dünyalı*dır. Şimdilerde 75 yaşını devirmiş olan bu *modus*, Doğa/Tanrı'dan türeme sonsuz çeşitlilikteki diğer moduslarla karşılaşmalarını sevinçle deneyimlemeyi epeyce başarmış görünmektedir. Yıllar önce Ruhi beyin yönettiği bir kurumda çalışmaya başladığımda onunla ilgili fark ettiğim ilk şey, gündelik toplumsal rutinlerini, görev ve sorumluluklarını epeyce ciddiye alıp başarıyla yöneten biri olduğuydu. Ruhi bey, ilk bakışta herhangi bir kurum yöneticisi gibi giyiniyor, çalışıyor, sosyalleşiyor ve yaşıyordu. Ancak bu rutinlerde sıradan başka insanları çileden çıkaran kimi sözde büyük talihsizlikler ortaya çıktığında onun verdiği tepkilerin dinginliğini fark ettikçe onu daha yakından izlemeye karar verdim. Ruhi bey, başına her ne gelirse, bunun yine bu dünyanın başka sakinleriyle zorunlu olarak etkileşiyor olmaktan kaynaklandığını sanki çok önceleri kavramış gibiydi. O da diğer insanlar gibi, birilerini ya da bir şeyleri seviyor yahut da onlara öfkeleniyordu; ama diğer pek çok insandan farklı olarak, olup bitene Doğa/Tanrı'da cereyan eden zorunlu kıpırdanışların bir sonucu olmaktan daha fazla anlam yüklemiyordu. Aslında bu tavrı çevresindekilere belli belirsiz önerdiğini de anımsıyorum; ama muhtemelen aşkıncı varsayımlarımız nedeniyle onu anlamaktan çok uzaktık. Bir gün Ruhi beyin ofisinde çalışırken ona bir telefon bağlandı. Konuşma sırasında Ruhi beyin aldığı haberle sarsıldığı apaçıktı; çok yakın bir dostu vefat etmişti. Telefonun iki ucunda hızla gelişen yas ortaklığı, karşılıklı hüzün ve dertleşmenin bir aşamasında Ruhi beyin cenazenin belli bir camiden kaldırılmasını önerdiğini işittim. Görüşmeleri bitince ben de kendisine başsağlığı diledim

ve kendimce acısını paylaşmaya çalıştım. Bir yandan da Ruhi beyin neden özellikle o camiyi önerdiğini merak ediyordum. Dayanamayıp sordum. Meğer bulunduğumuz kentte en lezzetli kuzu tandır yemeği o camiye yakın bir lokantada yapılıyormuş. Ruhi bey, cenazenin öğlen namazında kalkacağını da hemen ardından eklemişti!...

Bu anekdottan yola çıkarak Ruhi beyin gerçekte taş yürekli biri olduğunu düşünüyorsanız, derdimi size anlatmakta yeterince başarılı olamamışım demektir. Geçen yıllar içinde bu beyefendinin sıra dışı merhametli, ötekilerin sorunlarına duyarlı, üstelik kendisinden yardım istenildiğinde de son derece yardıma hevesli biri olduğunu anladım. Ruhi beyde görülen tavrın bize tuhaf görünmesinin nedeni, onun sadece bu dünyaya ve hayata sadık kalmaya yönelik ısrarına karşın, bizlerin çoğu zaman bu dünyayı ve hayatı öteleyen varsayımlarla bedbaht olmayı seçmemizdendir. Ruhi bey için bir "öte" yoktur. O, tıpkı Spinoza gibi, tek bir Doğa/Tanrı'da olup bitene mecbur olduğumuzu, dahası bunun da zorunlu olarak kederli olmayabileceğini kavramış gibidir. Bu dünyaya sadakatimiz azaldığı ölçüde, var olduğu açıkça şaibeli bir "öte"ye hayranlık duymaya başlarız. Sonuç her zaman yalnızca kederdir!...

Canlı-cansız, irili ufaklı, varlığa gelip bir süre varlıkta kalan ve sonra da aynı içkinlik düzlemine dönerek çözülen sonsuz çeşitliliği içinde bu tek Doğa/Tanrı, gerçekte her çeşit hayranlığın da nesnesi olmayı hak edecek ölçüde görkemlidir. Sanılanın tersine, zaman zaman deneyimlediğimiz ilahi bir huşu duygusunun kaynağı da "aşkın bir varlık âlemi" ya da "bu dünyayı aşan bir öte" değil, tastamam şu yaşadığımız biricik Doğa/Tanrı'dır. Yakın zamanda tamamlanan bilimsel bir araştırma bu hakikati olanca çıplaklığıyla gösterdi: Claremont McKenna Fakültesi'nden Psikolog Piercarlo Valdesolo'nun gerçekleştirdiği ve *Psychological Science* dergisinde yayımlanan araştırmayla ilgili olarak özetle şunları aktarabiliriz:

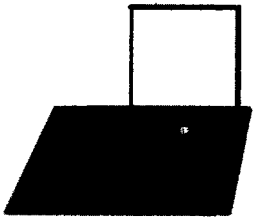
> Dinsel tezahürler ve vahiy anlarıyla ilgili olarak pek çok tarihsel anlatıda, kutsal bir varlığın yüceliği, kudreti ya da güzelliğiyle karşılaşmanın yol açtığı bir "huşuya kapılma"dan söz edilir; yine bu anlatılarda, ilgili deneyimi yaşayan kişilerin hayatı anlama ve düşünme tarzlarının bu yaşantıdan sonra değiştiği ileri sürülür. Biz bu araştırmada bunun tümüyle tersi bir hipotezi sınamak istedik: Huşu deneyimine yol açan doğaüstü bir varlık değil; tam tersine, huşu duygusu doğaüstü bir varlığa ilişkin algıya yol açıyor (Valdesolo, P., Graham, J., 2013).

Çalışma için rastgele seçilmiş bireylerden oluşan iki ayrı grup oluşturan araştırmacılar, gruplardan birine huşu duygularını esinleyen sahnelerden oluşan BBC'nin doğa belgeselleri serisini, diğer gruba ise gelişigüzel haber programlarını izlettiler. Yapılan çözümlemede, ilk gruptakiler diğer gruba nazaran anlamlı bir farkla doğaüstü güçlerin bu dünyayı belirlediğini düşündüklerini ifade ederken, diğer gruptakilerin düşünceleri normal dağılımı aşamadı. Araştırmacılar şunu da ekliyorlar: "Asıl ironik olan, tümüyle doğal nedenlerle oluştuğunu bildiğimiz Büyük Kanyon'un muhteşem büyüklüğünü bile doğaüstü bir güce atfediyor oluşumuzdur" (a.g.e.).

Yıllar önce teorik fizikçi bir dostum, kendisinin de bir tane imal ettiği, adına "manyetik sarkaç tablası" denen bir düzeneği göstermişti. Kare bir tablanın kenarından dikey bir askı oluşturacak yaklaşık olarak 25 santimlik bir çubuk çakmış, o çubuğun ucundan küçük bir metal küre sarkıtmış, karenin üzerinde bir eşkenar üçgenin üç köşesine denk gelecek biçimde de üç mıknatıs gömmüştü. Gelişigüzel bir ivmeyle iteklediğinde sarkacın ucundaki metal top üç mıknatıs arasında sürekli bir kararsızlıkla deviniyor, mıknatısların hepsine aynı uzaklıkta, hepsi tarafından eşit çekilebilecek ve hiçbirine de yapışamayacak bir mesafede olduğu için, bir o yana bir bu yana tuhaf bir hareketi sürdürüyordu. Fizikçi dostum bu düzeneğin çok gelişmiş örnekleri olduğunu, her mıknatısın birer merkezmiş gibi farklı bir renkle en koyudan en açığa doğru

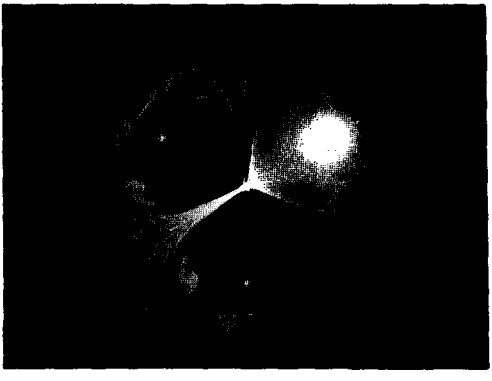
dairesel biçimde boyandığını, sarkacın ucundaki topun hareketi sırasında geçtiği her milimetrenin de izdüşümü alınarak çizilmiş "sarkaç resimleri" olduğunu anlatmıştı. Bir başka deyişle, topun devinimleri sırasında geçtiği her nokta, üç mıknatıs alanını ifade eden mavi, kırmızı ve sarı renklerin en koyudan en açığa tonlarını adeta tablanın altındaki kâğıda basıyormuş.

Şekil-1: Manyetik Sarkaç

Bu yolla çizilmiş resimlere "fraktal çizimleri" deniyor. Meraklı okurlar internette bir arama motoruna *fractals* sözcüğünü yazıp araştırırsa, bu türden çizimlerin pek çok örneğini kolayca görebilir. Fizikçi arkadaşımdan öğrendiklerimden sonra ben de merakla bu çizimleri araştırmıştım. Gördüğüm "eserler" karşısında duyduğum şaşkınlık, yerini hemen estetik bir yargıya bırakmıştı: Bu çizimler sahiden birer eserdi, benzersiz ve çok güzeldiler. Tümüyle doğanın fiziksel nedenselliğinden türeyen bu çizimleri görünce, herhangi bir resme bakıp "güzel" dediğimizde, hiç farkına varmadan o resmin bir ressam elinden çıkmış olduğunu varsaydığımızı düşündüm. Manyetik sarkaç çizimlerinden ise, bildiğimiz türden bir ressam sorumlu değildi. Acaba, bir sarkaç fraktalını bir galeride, diğer insan ürünü resimlerle birlikte sergilesek fark edilir miydi?

Şekil-2: Fraktal Görseli

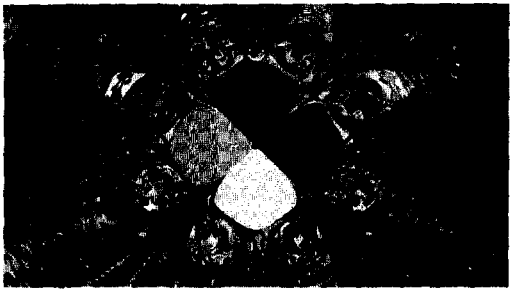
Tümüyle doğal fizik yasaları uyarınca ortaya çıkan fraktal çizimlerini nasıl olup da usta ressam çizimleri kadar estetik bulabilmeyi düşünürüz? Aslında bu soruyu olanaklı kılan da yine aşkıncı varsayımlarımızdır. Aşkıncı düşünüş her zaman varlıklar arasında bir hiyerarşi varsayar. Genellikle, bütün evreni ve varlıkları aşan bir Tanrı en üstte, sonra onun ayrıcalık tanıdıkları birer altta ve yine Tanrı tarafından tanınmış özel bir ayrıcalığın konusu olan insan... *Eşref-i varlık.* Öyleyse, insanın estetik yargıları, neye güzel neye çirkin dediği de salt bu dünyanın, diğer mütevazı varlıklarla paylaştığımız bu sıradan doğanın bir gerektirmesinden ibaret olamaz. Bir ressamın dehasında da, bir resim düşkününün estetik yargısında da bu doğayı aşan bir hikmet olmalıdır.

Yoktur! Tam tersine, başka her şey gibi estetik yargılarımızın kaynağında da bu tek-biricik Doğa/Tanrı vardır. Kendimizin de parçası olduğu Doğa/Tanrı'daki karşılaşmalar ve ifade edişlerden başka bize ötelerden "güzellik" duygusunu gönderen saklı bir dost yoktur. Neye güzel diyeceğimiz, algılarımızın damak tatları ve başka her şey aynı doğal zorunluluklardan türer.

Nitekim son derece mütevazı bir manyetik sarkaç çizimini, bir ressamın çiziminden ayırmak hiç de kolay olmayabilir. Şu testi siz de yapabilirsiniz: Aşağıdaki üç

resimden biri manyetik sarkacın, bir diğeri ressamın, diğeri de ressamın ve manyetik sarkacın ortak işidir. Hangisi hangisidir?*

Şekil-3: Üç Resim

Şekil-4

Şekil-5

* Çizimlerden biri; Tom Shannon'ın "Chaos and Control"u, bir diğeri Eric M. Scott'un soyut bir çalışması, sonuncusu ise manyetik sarkaç çizimidir.

İnsan Merkezci Özgür İradecilik

Bir dünya görüşü herhangi bir türden aşkınlığa olanak verecek biçimde geliştirilmişse, akıl yürütmesi er ya da geç, dinsel-spiritüel ya da en azından doğaüstücü bir gizeme sapmak zorunda kalır. Sözgelimi, eğer irili ufaklı her çeşit varlığın aynı genel-geçer fizik yasaları bağlamına sıkı sıkıya bağlı kalınarak açıklanması çabasından vazgeçilirse ancak genel yasanın dışına çıkılarak açıklanacak bazı varlıklar gayrimeşru biçimde tarif edilmiş olur. Eğer dünya görüşünüz ya da benimsediğiniz bir felsefe programında bu dünya, evren, olmakta olanın tümü için aynı ölçüde geçerli ve bilinebilir bir yasallık varsayılmamışsa, kimi özel varlıkların bu dünyayı aştığını söylemek zorunda kalırsınız. Aşkıncı bir yola sapmanın ilk sonucu, varlıklar arasında bir önem hiyerarşisi kurmaktır. Böylece, bu dünyayı aşan, hiçbir evrensel yasayla anlaşılamaz bir Tanrı'nın ortaya çıkması gecikmeyecektir. Üstelik, aşkıncı perspektifin devamında varlıklar arasında yaratılan hiye-

rarşi yalnızca Tanrı'yla da sınırlı kalmayacak, arkasından bir sonraki en fevkalade varlık tarif edilecek, örneğin insan bu anlamda doğanın genel yasallığı dışında özel bir varlığa dönüşecektir. Bunların tümü uygarlığımızın başına gelmiştir. Evrende hiçbir varlığın özgür iradesiyle değil, doğanın zorunlu nedensellikleriyle var olduğundan bir an bile kuşku duymayan insan, söz konusu kendisi olunca, aynı kuşku duymaz tavırla özgür olduğuna hükmetmekte hiçbir çekince duymaz.

Tüm ortaöğrenim sırasında zaman zaman, üniversiteye girmeye hak kazanmadan önceki üç yıl boyunca da sürekli olarak İzmir'in mütevazı bir semtinde çeşitli esnaflık işleri yaptım. Bu işler bazen bir sandviç büfesi işletmek, bazen semt pazarında giysiler satmak, bazen de o zamanlar çok revaçta olan kasetçi dükkânlarında isteğe göre şarkı kayıtları yapmak olabiliyordu. Böylece, ailemin sınırlı gelirine kendimce katkıda bulunmak kadar, bu tür işlerde çalışmak bizim oralarda, özellikle o zamanlar, "gerçek bir yetişkin olmanın koşulu" sayıldığı için, benden bekleneni de gerçekleştirmiş oluyordum. Esnaflıkla meşgul olduğum bu yıllar, aslında derslerimle meşgul olmam gereken yıllardı. Liseyi bitirdikten sonraki iki yıl içinde; yaşıtlarımın hemen hepsi bizim mahalleyi terk etmiş, geride bıraktıklarına üniversite yerleşkelerinden neşeli fotoğraflarını yollamaya başlamıştı. Çevremdeki genç kalabalıklar yerini çoktan yaşlı esnaf ağabeylere bırakmıştı. Bir parça yalnızlaştığım gün gibi açıktı ama esnafın –yalnızca yine esnaf tarafından anlaşılabilen– o tuhaf, dingin, değişmez ve çokça sıkıcı rutinlerine katılmakta her şeye karşın anlamlı bir şeyler buluyordum. Onca arkadaşım ülkenin dört bir yanına üniversite yurtlarının altı kişilik pis odalarında yaşamaya can atarak gidedursun, ben akşamları dükkânımın önünü sulayıp, komşu esnafla iki çift muhabbet ederek günleri geçirmekten hoşnuttum.

Ama biri vardı ki, izleyen ilk sınavda o da kesinlikle sınavı kazanacak ve ortalardan kaybolacaktı. Okul çıkışı, kolejli kızlara özgü o geniş kareli renkli kısa eteği üzerinde,

yakası açık beyaz gömleği ve dizlerinin altında biten lacivert çorapları ile çıkıp kasetçi dükkânıma uğramayacaktı. Birlikte esnaf çayı içip, ona bilmediği esnaf hikâyeleri anlatamayacak, hava kararmaya yakın dükkânı komşu ağabeye bırakıp onu evine kadar geçiremeyecektim. Hayatımdan fazlaca hoşnut göründüğümü fark eden bu tatlı kız, sınavlara sekiz ay kala "seçim senin!..." dedi.

O sırada bu söze sahiden inanmış ve "seçim benim" demiştim. İzleyen sekiz ay boyunca kendimce çalıştım ve sonunda istediğim bir yükseköğrenime yetecek kadar puan almayı başardım. Üniversite öğrenimim sırasında, sonrasında ve çok sonrasında da hep bu başarıyı getirenin kendi seçimim olduğuna inanmanın keyfini sürdüm. Oysa seçim sahiden benim miydi? Kolejli sevgilim "seçim senin" derken, ironik olarak tam tersine, hiçbir şeyi benim seçmediğimi, tam da kendisinin varlığının o sözden sonrasını belirlediğini, güzelliğinin, gömlek, etek ya da çoraplarının bu işteki rolünü fark etmiş miydi?

İnsanlar kendi yaşamlarının kaptanı olduğuna o kadar derin bir inanç beslerler ki, başlarına gelenleri çok büyük ölçüde kendi seçimlerinin bir sonucu sayarlar. Ne var ki insanlar her zaman böyle değildi. Homeros'tan ve 2500 yıl önce ortaya çıktığı düşünülen felsefenin ilk meraklılarından bize kalanların gösterdiğine bakılırsa, antikçağın bu insanları kendilerini pek de yaşamlarının mutlak yazarı saymıyordu. Bu çağa ilişkin yazdıkları her zaman çok öğretici olmuş Alasdair MacIntyre'ın aktardığına göre, özellikle Homeros dönemi insanları için "nasıl yaşamalıyım?" sorusunun pek de bireysel bir anlamı yoktu. Toplum her yeni doğan üyesine daha en baştan belli bir rol verir, o birey de kendisine biçilen bu rolün gereklerini yapmak için çabalardı. Sözgelimi, Aşil, daha doğduğu gün kahraman bir savaşçı olmaya yazgılanmıştı. Rolünün gereğini yaptı ve kahraman bir savaşçı olarak yaşadı. Aşil'in yaşamı Aşil'in seçimlerinin sonucu değildi; ve buna o zamanlar ne şaşıran ne de üzülen vardı. Her şey olması gerektiği gibi oluyor, insanlar da bu oluşun

içinde kendilerine verilen işlevleri yerine getiriyordu (MacIntyre, A., 1987).

Nietzsche, Sokrates öncesi dönemden söz eden yazılarında bu antik atalarımızın, biz modern insanların hiç tanımadığı türden dünyevi bir yaşama coşkusu içinde –ıstırapları ve mutlulukları birleştiren bir biçimde–, sevinçli bir hayat sürdüğünü ileri sürer (Nietzsche, F., 1962). Felsefenin, Homeros sonrası bu erken sakinlerine "doğa filozofları" denmesinin bir nedeni de budur: Thales, Aneksimenes ya da Herakleitos'un kavramaya çalıştıkları öncelikle ve daima "bu dünya" olmuştur. Bu ilk düşünürler, belki de kendileriyle ya da genel olarak insanla kafayı bozmamış olmaklık bakımından alkışı hak ederler. Büyük bir tevazu içinde ve adeta küçük bir çocuğun çevreye, dünyaya ya da kendisinden başka varlıklara yönelmiş bitimsiz merakına benzer biçimde "dışarıda" olmayı başaran bu filozof atalarımız, kendi yaşamlarının kaptanı olmayı düşünemeyecek kadar da burnu büyük olmaktan uzaktırlar. Michel Haar'ın anımsattığı gibi, çok sonraları Stoacı felsefenin mottosu olacak "*Amor fati*" ya da "Yazgını sev" düşüncesi, gerçekte, "Bu dünya, Tanrıların ve insanların ortak evidir" kabulünün geçerli olduğu Sokrates öncesi dönemin hayat görüşüne bir özlemdir (Haar, M., 1992). Nietzsche'nin bu erken döneme duyduğu hayranlık boşuna değildir: Ona göre, mutlak bir Tanrı icat ederek bütün varlıkların yazgısını onun kararına bırakmaya kalkan klasik aşkıncılık da, insanı tanrılaştırarak kendi kaderini belirleme gücünün insanın kendi elinde olduğu fikrini yaygınlaştıran modern aşkıncılık da Sokrates sonrası Batı düşüncesinin zayıflıklarındandır. Oysa Sokrates öncesi dönemin hayatı coşkulu kabullenişinde, mutlak efendilik ne Tanrı'da ne de insanda ama bunların tümüne yuva olan o tek gerçekliğin, dünyanın, doğanın ve hayatın karmaşık işleyişindedir.

Felsefenin başat konusunun doğadan insana doğru gelişmesinin büyük ölçüde Sokrates ile başladığını biliyoruz. Bununla birlikte, insanın takıntılı bir biçimde

felsefi soruşturmanın– bir daha kolay kolay içinden çıkarılamayacak bir hırsla–, merkezine yerleştirilmesinde asıl sorumluluğun Protagoras olduğu düşünmek için iyi nedenlerimiz var. Sofistlerin en ünlülerinden biri olarak bilinen bu en eski profesyonel filozof, "İnsan her şeyin ölçüsüdür" dediğinde, o sıralarda henüz başlamış ve izleyen iki bin yıl boyunca da sürecek olan "insan merkezci" varsayımlardan da ilkini dillendirmişti. Kuşkusuz, felsefenin temel yörüngesinin töz, doğa, madde, oluş, değişim ya da hareketten, insanın ayırt edici niteliklerine, dil, değer ya da ifade gücüne doğru değişmesinin tek sorumlusu Sofistler değildir. Belki de bu "becerikli" akıl hocaları, insanların kendilerini evrenin merkezinde, fevkalade, sıra dışı, ayrıcalıklı ya da üstün görme yatkınlıklarının yüzeyin hemen altında hazır beklediğini fark etmiş, biraz kazıyınca bu yatkınlığın hızla bir tutku patlaması biçiminde ortaya çıkacağını sezmişti. Bugünün terimleriyle ifade edecek olursak, Sofistler belki de piyasada baş gösterecek büyük talebi en erken fark eden düşünce tacirlerindendir!... Ve belki de hepsi budur!

Gerçekten de, insanın kendini tüm evrendeki en özel varlık olarak algılamasının ardında onu böyle düşünmeye itecek dışsal tetikleyiciler kadar, tümüyle kendi yatkınlıkları da yatıyor olabilir. Bu yatkınlıkların neler olabileceğini yeri geldiğinde tartışacağız; ama dışsal tetikleyicilerin tutarlı yönlendirmesini hafife almak da yanlış olur. Bu yönlendirmede Sofistlerden daha sistematik ve uzun soluklu yönlendirme, her biri aynı "ontolojik aşkıncılık" düşüncesini kendine özgü minör farklarla paylaşan semavi dinlerden gelmiştir. Yahudi-Hıristiyan geleneğinin Kutsal Kitap referanslı inancının temelinde yer alan "Tanrı, insana 'tüm yeryüzündeki diğer varlıklar üzerinde egemenliğin var' dedi" ifadesi sıklıkla bu olgunun bir kanıtı olarak gösterilir. *Tevrat*'ı bu abartılı insan merkezcilikten bir ölçüde kurtarmak gayretiyle yapılan bazı tefsirlerde, Tanrı sözünün doğrusunun, "Tanrı, insana 'tüm yeryüzündeki diğer varlıklar üzerinde sorumluluğun var'

dedi" olduğu ileri sürülür. Dikkat edildiğinde görüleceği gibi, ikinci yorum ilkine göre "diğer varlıklar"ı daha fazla gözetir olmakla birlikte, insanı tüm evrenin merkezine koymak bakımından pek farklı değildir. Benzer biçimde, *İncil*'in "İbranilere Mektup" bölümünde, Tanrı'nın ne yaptığı anlatılırken insanın ayrıcalığı yeniden vurgulanır:

> ... Başına yücelik ve onur tacını koydun,
> Ellerinin yapıtları üzerine onu görevlendirdin.
> Her şeyi ayakları altına sererek
> Ona bağımlı kıldın (*İncil*, s. 420-1).

Bu geleneği sıkı sıkıya izleyen İslam açısından da insanın üstünlüğü tartışma götürmeyecek kadar açık bir gerçek gibi sunulur. İsa Suresi Yetmişinci Ayette Tanrı şöyle konuşur: "Yemin olsun ki, Biz Âdemoğullarını (kendilerine birçok özellik vererek) değerli kıldık. Onları karada ve denizde araçlara yükledik. Onları hoş, güzel nimetlerle besledik. Onları, yarattıklarımızdan birçoğuna üstün kıldık" (*Kuran-ı Kerim*).

Meşhur Copernicus Devrimi, Musevilik ile başlayan, Sokrates'ten itibaren felsefeye sirayet eden, ardından da diğer tektanrılı dinler tarafından pekiştirilerek sürdürülen insan merkezciliğe atılmış ilk sahici tokat olarak kabul edilir. Dünyanın tüm evrenin merkezinde sayıldığı, güneşin bile onun çevresinde dolaştığına inanılan günler Copernicus'un doğruluğu ilk andan besbelli olan güneş merkezli evren teorisiyle birlikte son bulmuştur. İnsanın evi olmak gerekçesiyle diğer tüm gök cisimlerinden üstün, ayrıcalıklı ve ilahi olduğu düşünülen dünyanın, güneşin çevresinde dönen pek çok sıradan gezegenden biri olduğu anlaşılınca, insanın sözde kerametinin de kendinden menkul olduğu ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz, dinsel kurumlar bu keşiflerden pek hoşnut olmamış, keşifleri engellemek istemiş, dahası evreni özgür bir akılla tanımaya yeltenenlere şiddet uygulamaktan da geri kalmamıştır. Copernicus, teorisini açıkladığı yapıtın yayımlanmasından kısa bir süre

sonra öldüğü için dinsel dogmanın örgütlü şiddetinden korunabilmiş, aynı teoriyi geliştiren Galileo bunun bedelini ölümle yargılanarak ödemiş ama en çok ateşe atılarak yakılan Bruno hakikatin peşinde olmanın her zaman en ağır cezayı göreceğinin kanıtı sayılagelmiştir. Her şeye karşın, bilimin –bundan sonra hep yapacağı gibi– ilk kez "Kral çıplak!..." dediği o büyük Rönesans sahnesi bir kez açıldıktan sonra bir daha kapanmamıştır.

Aşkıncı varlık hiyerarşisinin asıl mucidi gerçekten de semavi dinlerdir. Kutsal Kitapların tüm ortaçağa egemen olan bu tavrı Rönesans bilimince bir ölçüde kapıdan gönderilmiş ancak resmî Aydınlanma filozoflarının aşkıncı felsefeleri nedeniyle bacadan yeniden girmiştir. Böylece, korkulan aynen olmuş, insanın tüm doğada eşine rastlanmaz bir biçimde –en azından zihinsel açıdan– fizik-nedensellik yasalarına tâbi olmayan yegâne varlık olduğu da söylenmiştir. Böylece kurumsal dinlere ve kadiri mutlak bir Tanrı'ya en büyük destek, ironik biçimde, aslında resmî Aydınlanma düşünürlerinden gelmiştir. Son yılların en fazla dikkat çeken felsefe tarihi kitapları arasında sayılan Jonathan Israel'in *Radikal Aydınlanma* adlı kitabında söylendiği gibi: Gerçekte iki farklı Aydınlanma'dan söz edilmelidir. Bunlardan biri *mainstream* (bir anlamda resmî) Aydınlanma'dır ve bu akımda Descartes'dan Voltaire'e kadar hemen bütün Rönesans sonrası modern düşünürler bulunur. Diğeri ise Radikal Aydınlanma'dır ve burada adı güçlü bir tonla anılmayı hak eden tek isim Spinoza'dır (Bkz. Israel, J., 2001).

Spinoza, Aydınlanma düşüncesinin adeta üvey çocuğudur. Eserleri yasaklanmış, kendisi aforoz edilmiş, dahası ölümünden sonraki bir yüzyıl boyunca neredeyse herkes tarafından göz ardı edilmiş, Aydınlanma mirasına sahip çıktığı düşünülen filozoflarca bile dışlanmıştır. Bu bakımlardan düşünüldüğünde, aslında Israel'in "Radikal Aydınlanma" dediği program hiçbir zaman yeterli dikkat ve derinlikte soruşturulamamıştır. Oysa Spinoza felsefesi bu kitap boyunca sözünü ettiğim "kederli hatalar"

zincirinde hiçbir zaman bir halka olmadığı gibi, bugüne kadar evrilen sorunların çözümünde de güncel bir çare potansiyeline sahiptir.

Spinoza'nın, hem *Ethica*'da hem de *Teolojik-Politik İnceleme*'de geliştirdiği felsefe içkinci programa sağlam kavramsal halatlarla bağlıdır. Töz tektir ve bu teklikten türeme tüm varlıklar, aralarında hiçbir hiyerarşi olamayacak biçimde aynı tözün özünü ifade eder; bu oluşun bütüncül ifadesi de "Tanrı ya da Doğa" adını alır. Alıştığımız anlamda ne Tanrı ne de insan özgür irade sahibidir. Tanrı/Doğa yalnızca kendi doğasının zorunluluklarıyla eylemeklik bakımından "gerektirilmemiştir"; ama insan bütünüyle gerektirilmiştir, yani çeşitli bedenlerle karşılaşmasından etkilenen bir varlık olmak bakımından özgür irade sahibi değildir. İnsan da dahil, irili ufaklı tüm varlıkların sonlu yaşamları, var-kalma çabasıyla (*conatus*) geçer; bu çaba canlı varlıklarda ise, kendine yarayana yaklaşma, yaramayandan kaçınma itkisi olarak ortaya çıkar.

Kendine yarayana yaklaşma, yaramayandan kaçınma ifadesi, ilk bakışta insan gibi epeyce karmaşık bir *modus*u fazlaca basite indirgiyor gibi görünebilir. Spinoza bu indirgemeyi sahiden de yapar ve belki de onun dehası tam da bu indirgemeyi yapmasındadır. Bu indirgemeyi bugün bizlerin yapamıyor oluşu, hüzünlü dünya görüşlerimizi şekillendiren aşkıncılıktan sonraki ikinci büyük varsayımımız yüzündendir. İnsan merkezci özgür irade varsayımı, Spinoza öğretisinin bizi ısrarla uzaklaştırmak istediği büyük bir yanılsamanın ifadesidir. Spinoza'ya göre bu yanılsamanın işleme prensibi her zaman aynıdır: İnsanlar *eylemler*inin farkında ama bu eylemlerin *neden-ler*inin farkında değildir. Okurlarım arasında, "hadi sen de, ben ne zaman, neyi neden eylediğimin yeterince farkındayım!..." diyenler çıkacaktır. Onları hayal kırıklığına uğratmak istemem ama elimizdeki bütün güvenilir veriler basitçe yanıldıklarını gösteriyor. Bu verilere göz atmadan önce Spinoza'nın ne dediğini iyi anlamamız gerek. Bu anlamayı kolaylaştırmak üzere şu pasajı okuyalım:

Özgür irade, en genel anlamıyla, bir varlığın eylemlerindeki ilk, tek ve belirleyici nedenin kendisi olması anlamına gelir. Diğer bir deyişle, eğer A varlığı B eyleminde bulunduğunda, B eyleminin gerçekleşmesinde A'yı şöyle ya da böyle etkileyerek onu yönlendiren hiçbir neden *olmadığını*, A'nın istemesinin eylemin başlatıcı, yegâne ve yeterli nedeni olduğunu söylüyorsak A özgür iradeyle eyliyor demektir. Ancak üstteki açıklamada eğik yazdığımız "olmadığı" sözcüğünü dikkatle düşünürseniz, A'ya B eyleminde bulunmayı isteten, onu buna yönlendiren birden fazla nedenin olmadığını değil, olası bu nedenleri *gösteremediğimizi* söylemek istediğimizi fark edersiniz. Öteki türlü, A'nın kendi eylemlerinin tek nedeni olduğunu *göstermemiz* gerek ki, bu olanaksızdır. Bunu gösteremediğimiz için çoğu zaman özgür iradenin bir varsayım olduğunu kabul etmek durumunda kalırız; ve bu varsayımı, örneğin, sonuçları açısından hiçbir farka yol açmayacak iki seçenek bulunan bir eyleme olayı sırasında seçeneklerden birini ya da diğerini seçmekte tümüyle özgür olduğumuzu söyleyerek temellendirmek isteriz. Oysa bu temellendirme tartışmayı sonlandırıcı nitelikte olamaz. çünkü örneğin, buzdolabını açıp da birbirinin neredeyse tümüyle aynı iki elma gördüğümde şu ya da bu elmayı almamı belirleyen "benden başka" bir irade olmadığını düşünsek de, aldığımız elmayı almamıza yol açan, yani beynimi, zihnimi, yönelişimi ve elimi etkileyen hiçbir etki olmadığını söyleyemeyiz. Bunu söyleyebilmek için yan yana duran elmalardan birini aldığım andaki tüm değişkenleri (bedenimdeki tüm hareketler, beynimdeki tüm nöron tablosu, ortamdaki moleküller, elmalar arasındaki fark edilmesi güç farklar, alışkanlıklarım vb) listeleyebilmem ve bu liste aynı kalmak kaydıyla diğer elmayı da alabilir olduğumu gösterebilmem gerekir. Bu olanaksızdır (Balanuye, Ç., 2012, s. 128-9).

Oysa Spinoza'nın bütün ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, insan *modus*u da, diğer bütün sonlu varlıklar gibi varkalma çabasıyla devinirken yalnızca kendisine yarayana yaklaşmaya, yaramayandan da kaçınmaya çalışmakta, bu devinim sırasında da çok çeşitli etkilerin yönlendirmesiyle eylemektedir. Birkaç yıl önce, *Psikeart* dergisinin "Yanılsama" konulu sayısı için bir düşünme deneyi kurgulamıştım. Bu düşünme deneyinde, yukarıda değindiğim,

"İnsanlar *eylemlerinin* farkında ama bu eylemlerin *nedenlerinin* farkında değildir" Spinozacı ifadesinin bir açıklamasını yapmaya çalışmıştım:

> A, B ve C adında üç farklı birey düşünelim. X, Y ve Z adında üç farklı birey daha... A kişisi, X'i itekliyor. X düşüyor. X'in düşme davranışı gösterirken kendi eyleminin özgür belirleyicisi olmadığını kabul etmekte güçlük yoktur (Bu arada, X kişisinin özgür iradesiyle yere *düşmemeyi* seçebilir olduğunu düşünen Doğu mistikleri, tartışmanın esenliği açısından A yerine küçük bir kaya parçası koyabilir). Bu örnekte herkesin hemfikir olmasını neden umuyorum? çünkü hem olası A nedeni, hem de X etkisi gözlemlenebilir olaylardır. Bir başka deyişle, bu örnekte "etkileşim" görünür türdendir.
>
> Şimdi B kişisinin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan (dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı) olduğunu, Y kişisinin de hayatında ilk kez devlet büyüğü gören eğitimsiz bir çiftçi olduğunu düşünelim. B, Y'ye üç gün sonra yapılacak referandumda "evet" demenin erdemlerini sıralıyor ve yüksek sesle soruyor: Referandumda ne oy vereceksin? Y, "evet" sesini çıkarıyor. Y'nin bu eylemi (evet sesi çıkarması) ne ölçüde Y'nin kendi kendisinin özgür-bilinçli seçiminin sonucudur? Bu kez aynı fikirde olmayanların sayısı çoğalacaktır. Neden böyledir? Çünkü bu örnekte B ile Y arasındaki etkileşimlerin "gözlemlenemez nitelikleri" daha fazladır.
>
> Son olarak, C kişisinin Z'den *herhangi bir* sözcük söylemesini istediğini düşünelim ve Z, yüksek sesle, örneğin "beyaz" demiş olsun. Bu örnekte Z kişisi kendi seçiminin ne ölçüde özgür belirleyicisidir? Yanıt, Z'nin çok büyük oranda kendi seçiminin belirleyicisi olduğu yolunda çıkacaktır. Peki, bu öngörünün nedeni nedir? Tıpkı diğerleri gibi, bu yanıtı hazırlayan temel neden de "gözlemlenebilir etkileşim derecesi"dir. Bu örnekte, Z'nin davranışı (beyaz sözcüğünü söylemesi) dışında gözlemlenebilir başka nitelik yoktur (Balanuye, Ç., 2010).

Düşünme deneyinin sonunda da şunu eklemiştim: "Bu düşünme deneyinin bize öğrettiği nedir? *Gözlemlenemez* etkileşimlerin sonucu olan *gözlemlenebilir* eylemlerimize özgür iradenin bir seçimi diyoruz!" (A.g.e.). Gözlemlenemez etkileşimler daha sıklıkla zihinsel yaşan-

tımızda ortaya çıktığından olsa gerek, insanın diğer hiçbir varlığa değil de kendisine özgürlük ayrıcalığı tanıdığı esas alan zihindir. Yeşilçam sinemasının vazgeçilmez repliklerinden olan "Bedenime sahip olabilirsin ama ruhuma asla!..." repliği, insanların bedenlerinin belirlenmesi neyse de, zihinlerinin belirleniyor olabileceğini kabul etmeye asla yanaşmayacağını göstermek bakımından ilginçtir. Gerçekte filmde başka bir erkeği seven o kadının "ruhu"na sahip olan türlü etkiler çoktan iş başındadır ve kadının ruhu da bedeninden daha az belirlenmiş değildir. Ama kadın, kendisine bir tutkunun esiri olarak yönelmiş erkeğe "ruhuma asla sahip olamazsın" diye haykırırken, kendisinin de benzer bir tutkunun esiri olarak bir başka erkeğin varlığıyla belirlenmiş olduğunu hiç de fark etmez.

Oysa Spinoza'ya göre insan zihni ile insan bedeni iki ayrı töz değildir; dolayısıyla, ikisi de aynı doğal-nedensellikler ilişkisine tabidir. Bunu ilk kez duyuyorsanız tuhaf bulmanız olağandır: Nasıl olur da düşüncelerimizi, tıpkı bilardo topları gibi başka düşünceler tarafından iteklenir ya da yönlendirilir şeylermiş gibi düşünebiliriz? Bir düşünce başka düşünceye çarpar mı? İki düşünce arasında nedensellik olur mu?

Olur!... Çünkü hem zihin hem de beden dediğimiz şey Doğa/Tanrı'nın sonsuz niteleyenlerinden sadece ikisidir. Bir başka deyişle Doğa/Tanrı zihindir ve Doğa/Tanrı bedendir. Ve elbette o bunlardan çok daha fazla ve çeşitlidir de... Doğa/Tanrı, kendini sonsuz bir çeşitlilikle "ifade eder." Diğer bir deyişle bir su damlası, bir karga sesi, bir insan bedeni, özleme duygusu ya da bir düşünce, bunların her biri Doğa/Tanrı'ya sonsuz çeşitlilikte bağlanma yollarından biridir. Dikkat edilirse, bu bağlanma yollarının insan düşüncesi açısından iki gruba toplanabilir olduğu hemen fark edilebilir. Bunlardan su damlası, karga sesi, insan bedeni "maddi" (fiziksel, cisimli, bedenli vb), özleme duygusu ve düşünce ise "zihinsel"dir (uzayda yer kaplamayan, cisimsiz, düşünsel vb). Kuşkusuz, Doğa/Tanrı kendini sonsuz bir çeşitlilikle ifade eder ama biz insanlar

bunlardan yalnızca saydığımız iki gruba ayrılabilenleri kavrayabiliriz. Öyleyse, şu evrende deneyimlediğimiz her şey –insan açısından– bizi aynı Doğa/Tanrı'ya, ya maddi ya da zihinsel yoldan bağlar; bu yollar gerçekte aynı yere çıkar ve yolun sonunda her zaman aynı tözün özü, yani Doğa/Tanrı vardır. Bir başka deyişle, bir insan "ben, bedenli bir varlığım" dediğinde Doğa/Tanrı'nın sonsuz niteleyenlerinden (attributes) birini, yani maddeyi, "ben zihinsel bir varlığım" dediğinde de diğerini, yani düşünce oluşu ifade etmektedir. Ortada Descartes'ın varsaydığı türden ruh ve bedeniyle iki ayrı gerçekliğe sahip bölünmüş bir insan yoktur; insan bir bütündür ve Doğa/Tanrı'ya iki farklı yoldan (iki farklı "attributes" yoluyla) bağlanma olanağına sahip sonlu bir varlıktır. Spinoza öğretisinin "tekçiliği" (*monism*), beden ve zihni birbirinden farklı iki gerçekliğin ifadesi yapmaya direnmesinden gelir.

Tam da bu gerekçeyle, Spinoza, insanın da evrendeki canlı-cansız diğer tüm varlıklar gibi ve onlar kadar belirlendiğini ileri sürer. Ne bedensel ne de zihinsel açıdan bu doğal etkileşimlerden bağışık olabiliriz; çünkü zihnimiz ve bedenimizle gerçekliğin –sonsuz rengi içinde– sadece iki rengini kullanarak aynı resmi tamamlıyoruz. Genelde "Spinoza'nın paralelizmi" olarak anılan bu düşünüş, güncel bilimsel deneyimlerimizle de bire bir örtüşüyor: Son gıda alımını 12 saat önce yapmış bir yetişkinin (Bay Denek) metabolizmik değerlerinin gelişmiş tıbbi aparatlara bağlı bir biçimde hekimler tarafından anlık olarak gözlemlendiğini düşünelim. Hekimlerin belli bir süre sonra şöyle dediğini varsayalım: "Bay Denek'in kanındaki *Leptin* seviyesi düştü, buna bağlı olarak *Ghrelin* hormonu salgılanmaya başladı." Aynı sırada Bay Denek ise kendi kendine şunu diyor olsun: "Karnım acıktı!..." Burada hem hekimlerin hem de Bay Denek'in ifadesi Spinozacı öğretide *bir* ve *aynı* gerçekliğin iki farklı ifadesi olacaktır. Hekimler gerçekliği "nesnel-maddi" yoldan ifade ederken, Bay Denek "öznel-zihinsel" yoldan ifade etmektedir. Kuşkusuz, Bay Denek açısından kanındaki

Leptin seviyesinin düşmesine bağlı olarak *Ghrelin* hormonunun salgılanmasıyla onun açlık hissi duyması aynı şey değildir; o acıkmıştır, hepsi budur. Ama onun acıkma hissi duyuşunun soyut-zihinsel ifadesiyle, yine onun bedeninde olup bitenlerin maddi etkileşimi, Bay Denek'in hem bedensel hem de zihinsel yollardan aynı Doğa/Tanrı'nın yasallığına tâbi olduğunu gösterir.

Heidi Ravven'in geçtiğimiz yıl yayımlanan bir kitabının adı Türkçe'ye şöyle çevrilebilir: *Kendinin Ötesindeki Benlik: Alternatif bir Etik Tarihi, Yeni Beyin Bilimleri ve Özgür İrade Miti*. Bu kitabın bir radyo tanıtımında yayıncı programına şu ismi koydu: "Spinoza'nın Bildiği ve Sinirbilimin Şimdilerde Keşfettiği Şey Neydi? Özgür İrade Diye Bir Şey Yok!" Ravven'in kitabında ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, Spinoza sahiden de ancak yirmibirinci yüzyıl bilimi sayesinde netleşecek pek çok olguyu yaklaşık üç yüz elli yıl önce kendi öğretisinde açıklamıştı (Ravven, H., 2013). Bu çok az filozofun başarabildiği bir şeydir. Filozoflar doğru soruları sormakta ve doğruyu arama sürecini tetiklemekte her zaman önderdirler; ama doğru yanıta giden patikaları sezdirmek konusunda her zaman güvenilir olmayabilirler. Onların düşüncesinin derinlik ve genişliği çoğu zaman bizi sorunların hakiki güçlüklerini keşfetmeye sevk eder. Spinoza ise bununla yetinmemiştir.

Kendimizi kararlarını bilinçli alan, o kararlara göre de özgürce eyleyen varlıklar gibi duyduğumuz açıktır. Az önce kendime bir kahve almayı düşünmüş ama sonra masamdaki yarım bardak soğuk suyu içtikten sonra kahveyi almamın daha iyi olacağına hükmetmiştim. Nitekim öyle de yaptım. Besbelli bu tercihi benden başkası yapmamıştı. Suyumu bitirdikten sonra kahveyi almayı seçen özgür bir "ben" vardı ve seçimini hayata geçirmişti. Gündelik yaşamda olup biten pek çok şeyde bu türden bir fail öznellik bulduğumuz, söz konusu kendi eylemlerimiz olduğunda da tastamam özgür iradeyi en derinlerimizde hissettiğimiz doğrudur. Bunda şaşılacak bir şey yok! Ama konuya biraz dikkatli bir düşünüşle eğildiğimizde, tam

da şaşırmamız gerekenin bu olduğunu fark ederiz: Özgür irade inancı bu denli kuşku götürmez biçimde içimize nasıl ve ne zaman yerleşti?

Gerçekte, dünyaya gelişimizle ilgili kişisel kararlarımızın belirleyici olmadığını biliriz. Babamızın spermleriyle annemizin yumurtasının karşılaşmasında herhangi bir kişisel tercihimizin olmadığı açıktır. Nitekim döllenme sonrası süreçlerde de kimse bir ceninin özgür iradesiyle eylediğini düşünmez. Doğumu izleyen birkaç yıl içinde de bir bebeğin özgür iradesiyle ve bilinçli olarak davrandığından söz eden birine rastlamamışızdır. Üstelik üç yaşında bir çocuğun bile sıcak sobaya dokunmak, prize parmağını sokmak ya da yerden bir avuç kum alıp ağzına tıkmak gibi muzurlukları özgürce seçip yaptığını düşünecek kadar çılgınımız yoktur. Hem kendi yetişmemiz hem de başkalarının yetişmesine ilişkin gözlemlerimiz böyleyken, belli bir yaştan sonra hiçbir başka varlığın değil de yalnızca insan varlığının *artık* özgür iradesiyle eyleyebildiğine hükmederiz. Bu hükmümüzü temellendirmemiz istense kanıt olarak ileri sürebileceğimiz tek bir gözlemimiz yoktur. Ama muhtemelen her birimizin kendi içimizde duyduğu özgür irade inancının bir yansımasıyla beş-altı yaşına gelen bir çocuğun en azından bazı davranışlarını özgürce seçtiğini varsaymaya başlarız. Aslında elimizde olan sadece bu yansıtmaya dayalı varsayımdır. Çocuk besbelli özgürce eyliyordur, nereden bildiğimizi açıklayamasak da!

Öyleyse şaşırmamız gereken belki de özgür iradenin bir yanılsama olduğunu gösteren yüzlerce güncel araştırma bulgusu değil, tam tersine hepimizin özgür iradeye nasıl olup da bu denli sarsılmaz bir inanç besliyor oluşumuzdur. Bu temellendirilemez inancımız özellikle bazı bilimcileri şaşırtmakla kalmayıp adeta çılgına çevirmiş görünmektedir. Yale Üniversitesi sinir cerrahlarından Jose Delgado, özgür seçim inancını sarsmaya yönelik küçük bir adım olarak 1963 yılında azgın bir boğanın başına elektrotlar yerleştirmiş, uzaktan radyo dalgalarıyla

boğanın beynine gönderdiği sinyallerle onu kumanda edebileceğinden ne kadar emin olduğunu göstermek için arenaya inmişti. Delgado arenada gerçek bir gösteri yapmayı başardı. Beyninin motor-korteksine gönderilen sinyaller Delgado'ya saldıran boğayı tam da Delgado'nun istediği mesafede durdurmuş, boğanın kararlılığının beynindeki elektro-kimyasal tepkimelerden ibaret olduğu anlaşılmıştı (Delgado, J.M., 1977-8).

"İyi ama o bir boğa, biz ise insanız!..." dediğinizi duyar gibiyim. Ne yazık ki Doğa/Tanrı'nın fizik yasalarına uymak bakımından bizim benliğimiz de beyinlerimizin sözünü en az boğa kadar dinliyor. Ama bir farkla, biz insanlar davranışlarımızı seçip belirleyenin *özgür bilincimiz* olmadığı durumlarda da öyle olduğuna inanmak ve inandırmak açısından başka tüm varlıklardan daha marifetliyiz. Son yıllarda nörobilimcilerin "yorumcu beyin" diye adlandırdığı bir olgunun şöhreti nörobilimin sınırlarını aştı, psikoloji, felsefe ve edebiyat disiplinlerini de etkilemeye başladı. Çılgın sinir cerrahımız Delgado 1973 yılında bu olguyla ilgili de ilginç bir araştırmaya imza atmıştı: George adındaki hastasının rızasını alarak beynine George'un baş çevirme hareketlerini kontrol etmek üzere geçici elektrotlar yerleştirmişti. George'un haberi olmaksızın, ondan uzak bir mesafeden elindeki uzaktan kumanda aygıtıyla gönderdiği sinyallerle ne zaman istese George'un başını çevirmesini sağlıyordu. Asıl ilginç olansa, uzaktan kumanda edildiğinin farkında olmayan George, başını neden çevirdiği her ne zaman sorulsa kendince makul bir açıklama getiriyor, "terliklerimi arıyorum...", "bir ses duydum da...", "yatağın altına bakacaktım..." vb diyordu (Bkz. Myers, 1999, s. 137-8).

Kendi seçimimiz olmayan pek çok davranışımızı kendi seçimimiz sanarak davranışımıza gerekçeler uydurma eğilimimiz pek çok başka araştırmayla da bulgulanmıştır. David Myers'in alıntıladığı araştırmada Sarah adlı hasta hipnotize edilmiş ve yere bir kitap düştüğünde ayakkabılarını çıkarması söylenmiştir. 15 dakika sonra yere bir

kitap düşürülmüş, Sarah da hızla ayakkabılarını çıkarmaya yeltenmiştir. Araştırmacı Sarah'a neden ayakkabılarını çıkardığını sorduğunda yanıt şu olmuştur: "Ayaklarım sıcakladı ve ayakkabı sıktı... uzun bir gündü!..." (A.g.e.). Eylemlerimizin, bilinçli yaptığımız seçimlerin sonucu olduğuna inanma eğilimimiz sandığımızdan daha güçlüdür. İlk kez Gazzaniga tarafından kullanılan "yorumcu sol beyin" tanımlaması bu olgunun klasik bir ifadesi olmuştur. Önceleri özellikle bazı epilepsi krizlerini engellemek için beynin iki yarım küresini birbirinden ayıran ameliyatların sonucunda fark edilen yorumcu sol beynin marifetlerinin, zamanla sağlıklı insanların günlük deneyimlerinde de etkili olduğu anlaşılınca, seçimlerimizin özgür belirleyicileri olduğumuz konusunda duyulan kuşkulara bir yenisi daha eklenmiş oldu. Bölünmüş beyin vakalarında, hastanın sağ beyninin algıladığı ama solun algılamadığı uyaranlara verdiği tepkiler izlenir. Örneğin bu deneylerin birinde hastanın yalnızca sağ beynine "yürü" sözcüğü gösterilmiş, bunun üzerine hasta hızla kalkıp yürümeye başlamıştır. Hastaya neden yürüdüğü sorulduğunda ise sol beyin (dil becerilerinin saklandığı ama "yürü" sözcüğünün gösterilmediği bölüm) hiç vakit kaybetmeden bir gerekçe uydurmuştur: "Bir kola almak istemiştim..." (Gazzaniga, M., 2005, s. 145-55). Gazzaniga'nın sol beynin üzerimizdeki etkisiyle ilgili seçtiği ifade şu: "Zihnimiz bize sürekli hikâyeler anlatıyor..." (Gazzaniga, 2014).

Zihinlerimizin bizlere anlattığı en büyük hikâye de "özgür irade hikâyesi" gibi görünüyor. Güncel beyin bilimi çalışmaları kendi kendimize bilinçli olarak aldığımız kararların ve bunlara bağlı eylemlerin hemen hepsinde, beynin tüm işi biz henüz farkına varmadan önce yaptığını gösteriyor. Bir başka deyişle, beynimizin zaten başlatıp yönlendirdiği süreçleri sonradan fark edip, "ben seçtim" diyoruz; gerçekte beynimizin âmir olduğu süreçlerle ilgili "ben" dediğimiz sözde bir âmir (zihin) uyduruyor, özgür irade hikâyesiyle de bu yanılsamayı beslemeye devam ediyoruz. Seksenli yılların başında özellikle Libet ve arka-

daşları tarafından yapılan bir dizi araştırmada, hassas bir saatin karşısına oturtulan deneklerin başına EEG kaydı için elektrotlar yerleştirilmiş, ellerindeki düğmeye kendi karar verdikleri anda basmaları, bu anı da karşılarındaki saate bakarak kaydetmeleri istenmişti (Libet, B. ve diğerleri, 1983, s. 623-42). Çoğu denek düğmeye basma eylemini gerçekleştirmeden hemen önce (1 saniyenin üçte biri kadar önce) düğmeye basmaya karar vermiş, bu durum da deneklerin işaretlediği zaman bilgisiyle tespit edilmişti. Ama asıl ilginç olan, Libet ve ekibinin deneklerin beyin dalgalarını gösteren EEG kayıtlarını gözden geçirmesiyle ortaya çıktı: Deneklerin büyük çoğunluğunun düğmeye basmaya karar verdikleri andan önce onların beyni bu eylem için çoktan harekete geçmişti. Bir başka deyişle, denekler düğmeye basmaya karar verdiklerinin bilincine varıp kararı kendilerinin özgürce verdiğini düşünürken beyinleri onları buna çoktan yönlendirmişti.

Yalnızca Nörobilim değil, psikoloji alanından gelen haberler de kendi seçimlerimizin özgür patronları olduğumuzla ilgili inançlarımızın epeyce abartılı, neredeyse hepten yanlış olduğu yönünde. Bu konuda yapılan güncel psikoloji araştırmalarının doyurucu bir sunumu için meraklı okurlara Leonard Mlodinow'un *Subliminal: Bilinçdışınız Davranışlarınızı Nasıl Yönetir?* başlıklı kitabını öneririm. Mlodinow, bilinçle yaptığımızı sandığımız pek çok seçimde gerçekte bilinçdışımızın adeta bir sünger gibi emdiği uyaranlarla nasıl iş başında olduğunu, dahası bunun bizler için zorunlu olarak kötü olmayabileceğini sezdirir:

> Evrim bize bilinçdışı bir zihin vermiştir çünkü bilinçdışı muazzam miktarda bilgi girişini ve bu bilgilerin işlenmesini gerektiren bir dünyada hayatta kalmamızı sağlayan şeydir. Duyusal algımız, anılarımızı hatırlamamız, gündelik kararlarımız ve faaliyetlerimiz bütünüyle çaba göstermeden olup bitiyormuş gibi görünür; ne var ki bunun yegâne sebebi, bunların gerektirdiği çabanın, beynimizin farkındalığımızın dışında kalan kısımlarında harcanıyor olmasıdır (Mlodinow, L., 2013, s. 51).

Her şeye karşın, belki de tek sorumlusu "benim" diyebileceğimiz bazı seçimlerimiz ve bu seçimleri izleyen davranışlarımız vardır; dahası, bunun olanaklı olduğunu göstermeye çalışan filozof ve bilim insanları da vardır. Son yıllarda okuduğum bu türden en iyi çalışmalardan biri, Mark Balaguer'in *Özgür İrade* adlı kitabı (Balaguer, M., 2014). Balaguer, kitabında, özgür iradenin yanılsama olduğunu ileri süren –ciddiye alınabilir– bütün görüşleri tek tek irdeliyor. Bunlardan "belirlenimcilik" (*determinism*) argümanını, çağdaş nörobilim çalışmalarına dayanan argümanları ve psikolojinin bilinçaltının belirleyiciliğini esas alan argümanlarını gözden geçirerek, geriye her şeye karşın bazı bilinçli kararlarımızın kaldığını savunuyor. Kendisinin "çetrefilli karar durumları" (*torn decisions*) diye nitelediği bu bazı özel karar zamanlarının, her şeye karşın kişinin kendi özgür bilincinden kaynaklandığını, gerçi bunun insan yaşamında çok az tekrar eden durumlarda oluştuğunu ve bunun dışındaki pek çok durumda belirlenmiş olabileceğimizi kabul etmenin özgür iradeyi tümden yok saymak için yeterli olmayacağını ileri sürüyor. Filozof Daniel C. Dennett de, özgür iradeye fazla bel bağlamamakla birlikte, tümüyle fiziksel nedenselliklere uygun işleyen maddi parçacıklardan, bu fiziksel ve sonra da biyolojik belirlenimden belli ölçülerde bağımsızlaşabilen bir bilinçli zihnin türeyebileceğini savunuyor (Bkz. Dennett, D.C., 2004). Bu en seçkin yazar ve araştırmacıların bile özgür iradeye makul bir alan açmak isterken, karar ve davranışlarımızın mutlak sorumluları olduğumuzu ileri sürmekten kaçındığını anlamak güç olmasa gerek. Oysa biz sıradan insanlar günlük yaşamlarımızda, ahlaki yargı, tutum ve ilkelerimizde büyük ölçüde özgür irade sahibi varlıklar olduğumuz varsayımını benimsemiş görünüyoruz. Kendi yaşamlarımızın mutlak kaptanı olduğumuz fikri vazgeçemeyeceğimiz kadar güçlü bir tutkuya dönüşmüş görünüyor: "Özgür iradem var*mış* gibi hissediyorum, öyleyse vardır!..." der gibiyiz.

Robert Gulack, özgür irade inancının temelsizliğini gösteren bilimsel veriler arttıkça, ironik olarak, özgür irade meselesini hiç kurcalamama, deyim yerindeyse "hiçbir şey olmamış gibi yapma" davranışında da artış olduğundan yakınan bir yazısında şöyle diyor:

> Son dört yüz yıldır özellikle beynin fiziksel yapısı ve işlevleri keşfedildikçe, özgür iradeye karşı kanıtlar da hızla çoğalmakta. Pozitronik emisyon ya da radyoaktif ışınları kullanarak beynin özel olarak matematiğe, sözcük işlemeye ya da görsel belleğe yönelik işlerde uzmanlaşan alanlarının haritasını çıkarabiliyoruz. Zihinlerimizin yalnızca fiziksel süreçlerden oluştuğundan kuşku duymak giderek daha fazla güçleşiyor. Tam da aynı dönemde, ironik olarak, özgür iradenin gerçek olup olmadığı daha az kurcalanıyor (Gulack, R., 2004).

İnsanlar arasında özgür irade inancının basitçe bir yanılsama olduğunu kabul etmekle birlikte, "eğer yanılsamaysa bile faydalı bir yanılsama, öyleyse bu yanılsamayı sürdürmeliyiz" diyenler vardır. Bu görüşün en güçlü savunucularından sayılan Smilansky'e göre, insanların özgür irade konusunda hakikatle yüzleşmeleri neredeyse olanaksızdır; hakikat, böyle bir ayrıcalığımız olmadığı yolunda olsa bile. Ancak yazara göre, tam da bu yüzleşme olanaksızlığı nedeniyle, özgür irademiz var*mış* gibi yaşamaya etik, hukuksal ve sosyal gerekçelerle mecburuz (Smilansky, S., 2000). Burada sözü edilen etik, hukuksal ve sosyal mecburiyet, *pratik açıdan* yargılama, cezalandırma ve intikam alma mecburiyetine dönüşmüş güçlü bir tutku gibi görünmektedir. Suçtan kaynaklanacak zarardan korunmaktan daha çok, suçludan intikam almaya koşullanmış bir uygarlığımız var. Bir suçun olduğu her yerde o suçu özgür iradesiyle işlemiş biri olması gerektiği yolundaki güçlü inancımız, en temelde intikam arzumuzdan tetikleniyor olabilir. Eagleman'ın, küresel ölçekte pek çok yayıncılık faaliyeti gösteren kurum tarafından 2011 yılının en iyi kitaplarından biri olarak seçtiği *Incognito*, özgür iradeye şaşmaz bir iman besleyen kişileri

bile yeniden düşünmeye yöneltecek ölçüde çok sayıda ve ilginç araştırmayı derledi (Eagleman, D., 2011). Bu kitapta içerilen argüman ve bu argümanın temellendirilmesinde kullanılan pek çok araştırmanın bulgularına bakılırsa, çok yakında adalet sistemimiz başta olmak üzere çağdaş kurumlarımızın tümünde, davranışlarımızın gerisinde özgürce seçebilme olanağına sahip bir "ben" bulmanın giderek güçleşmesine bağlı olarak köklü değişimler gerçekleşecek. Evrimsel tıp, nörobiyoloji, psikiyatri gibi fail nedenleri kalıtımın beyin üzerindeki etkilerinde arayan bilimler kadar, çevrenin kişisel eğilimler üzerindeki etkilerini bulgulayan bilimler de verili bir andaki davranışımızdan, *başka türlüsünü yapabilecekken yapmayan bir "özgür ben"*in sorumlu tutulabilmesinin pek de doğru olmadığını söylemeye başlamış durumda. Ne var ki Eagleman'a göre asıl sorun, bu saptamanın bir gün sahiden herkes tarafından kabul edilip edilmemesi değil. Davranışlarımızın gerisinde sandığımızdan çok daha fazla "bize rağmen" oluşan nedenlerin yattığını hepten anlasak bile, olumsuz davranışlarından ötürü, sözgelimi fail bir suçluyu cezalandırmaktan vazgeçmeye asla yanaşacak gibi görünmüyoruz. Bu olguyu Eagleman şöyle sunuyor:

> Herkeste olmasa bile pek çok kişide güçlü bir intikam güdüsü vardır. Görmek istedikleri şey rehabilitasyon değil, cezadır. Bu güdüyü anlayabilirim çünkü bende de var aynı şey. Ne zaman bir suçlunun korkunç bir eylemde bulunduğunu duysam öyle öfkelenirim ki, kendi yöntemlerimle öç alma duygusu kaplar içimi. Ancak bir şey yapmak için güçlü dürtüler hissetmemiz, onu en iyi yaklaşım yapmaz elbette (A.g.e., 189).

Sözde özgür irade sahibi ayrıcalıklı varlıklar olduğumuz fikrinin uygarlığımıza hiç de iyi gelmediğini düşünen bir başka çağdaş araştırmacı da Steven Pinker'dır. Pinker'ın *Boş Sayfa: İnsan Doğasının Modern İnkârı* adlı kitabında, özgür irade fikrine bu kadar çaresizce sarılmanın gerisinde korku yattığı söylenir (Pinker, S., 2008).

İnsan, adeta işler doğaya aykırı olabilirmiş gibi, doğadaki her varlığın belirlendiği gibi kendisinin de belirlendiği düşüncesiyle bir türlü barışamaz. Pinker'a göre tüm uygarlığımızın "bir sorumlu bulma" tutkusunun gerisinde, suçu azaltma isteğinden daha fazla, aksi takdirde kendisinden intikam alınabilecek bir suçlu bulamayacak olma korkusu yatıyor gibidir:

> Buradaki korku, insan doğası anlayışının, kişisel sorumluluk kavramını bitireceğidir. Geleneksel görüşte, benlik veya ruh ne yapacağını seçer ve işler sarpa sarınca sorumluluğu üstlenir... Fakat bir eylemi kişinin beynine, genlerine ve evrimsel geçmişine atfettiğimizde, o eylemin hesabını o kişiden soramayız gibi görünüyor. Diğer bir deyişle, biyoloji mükemmel bir mazerete, hapisten çıkış kartına ve doktor raporuna dönüşüyor... (A.g.e., 215).

Oysa, belki de evrende yalnız biz insanlara tanınmış yüce bir ayrıcalık olarak özgür irade varsayımımız bu kadar köklü olmasaydı, dikkatimizi kötücül davranışlar gösterenleri *durdurma*nın yollarını bulmaya yöneltir, onlardan *intikam almaya koşullanmış* ve pek de işe yaradığı görülmemiş ceza sistemlerimizi önyargısız bir dinginlikle soruşturabilirdik. Kötücül bir davranışın cereyan ettiği bir bedeni, aynı zararı tekrar tekrar vermekten alıkoyacak bir önleme kafa yormakla, o bedene acı çektirerek intikam almaya çalışmak arasında epeyce büyük bir fark vardır. Bu fark, sanılanın tersine ceza yasalarında ortaya çıkmayacak, o yasaları yazan bizlerin düşünce tarzlarında etkisini gösterecektir. Suçu engellemek için çabalamakla, kendisinden intikam alınacak bir beden peşine düşmek iki ayrı şeydir.

Spinoza'nın özgür irade konusunda tavrı ise çok nettir: Sonlu tüm varlıklar gibi insan da özgür değildir ve onda da irade diye bir şeyin varlığından söz edilemez. Spinoza'ya göre insanın özgürlüğü ancak ve yalnızca kendisini belirleyen zorunlulukların, nedenselliklerin ya da en genel anlamında etkileşimlerin farkına varmak anlamına gelir.

Bir başka deyişle, insan tam da çepeçevre belirlendiğini kavradığı ölçüde özgürdür. Eğer peşine düştüğünüz şey Doğa/Tanrı'nın tüm nedenselliklerini aşan bir özgürlük yanılsamasıysa, Spinoza'dan size umut yok! Ama olanaksız bir özgürlük fikriyle hepten büyülenmediyseniz, Spinoza'nın asıl önerisinin, yanılsamalarınızdan özgürleşmek olduğunu anlarsınız. Şu örneği ele alalım: Eğer aramızdan biri yüksekte bir yerde durup kollarını kanatmış gibi aşağıyukarı sallayarak uçmayı arzuluyor ve bunu başaramıyorsa, ona verilecek yegâne özgürlük, uçmasının olanaksız olduğu bilgisini kavramasını sağlamaktır. Arzusunun, Doğa/Tanrı'nın nedensellikleri bakımından "olanaksız" olduğunu kavramak, bu arzusu gerçekleşmediği için özgür olmadığını düşünen birine iyi gelecektir. Aynı biçimde, özgür irade konusunda Doğa/Tanrı'nın tüm sonlu varlıklarını belirleyen nedenselliklerin biz insanları da aynı ölçüde belirlediğini *kavramak*, bizi asılsız arzularımızdan özgürleştirmek bakımından anlamlıdır.

Bizler de, tıpkı -çıplak bedeniyle ve hiçbir araç kullanmaksızın- uçamayacağını kavrayamayan o kişi gibi, olanaksız bir arzunun yarattığı yanılsamayla yaşıyor olabiliriz. O kişiye uçamadığı için "özgür değilsin" demek ne ölçüde yanlışsa, karar ve davranışlarımızın yegâne belirleyicileri olamadığımız için kendimize "özgür değiliz" dememiz de aynı ölçüde yanlıştır. Spinoza, *Ethica* adlı kitabının dördüncü bölümüne, "İnsanın Köleliği ve Duygulanışların Gücü Üzerine" başlığını koyarken aklında bu vardı: Sonsuz karşılaşmaları içinde, hem diğer varlıklar üzerinde etkide bulunan hem de tüm diğer sonlu varlıklardan etkilenen insan *modus*u çok büyük ölçüde bu etkilerden türeyen duygularla hareket eder. Devinimlerimizin kaynağı olan "var-kalma çabası" (*conatus*) bizi tüm bu karşılaşma ve etkileşimler evrenine karıştırır; kendimize yarayana yaklaşma, yaramayandan kaçınma tavrımızın esas olduğu bu süreçte çoğu zaman bizi yönlendiren etkilerin kaynağını fark etmeyiz. Seçtiğimiz hayatları yaşadığımızdan kuşku duymadan yaşar-

ken, gerçekte karşılaşmalarımızla sıkı sıkıya belirlenmiş hayatlar yaşıyor olmamız bundandır.

Ne var ki, Spinoza'ya göre olup biteni bir ölçüde kavrama olanağımız vardır ve bu bizim yegâne özgürleşme yolumuzdur. Sonsuz karşılaşmalar ve etkileşimler evreninde, hangi nedenlerin etkileriyle eylediğimizi kavradığımız ölçüde, bu etkilenişlerden ne ölçüde sevinç, ne ölçüde kederle çıkabileceğimizi de fark ederiz. Etkilenişlerden sevinç devşirmeyi başardığımız ölçüde güçlenir, var-kalma ısrarımızı artırır, giderek bilgeleşiriz; tersini deneyimlediğimiz ölçüde de zayıflar, var-kalma direncimizi azaltır ve köleleşiriz. Spinoza açısından özgürlük, Doğa/Tanrı'yı kavramakla *bir* ve *aynı* anlama gelir. Bir başka deyişle, her nasıl eyliyorsak, kendimizi o eylemlerin mutlak patronu saymak yanılsamasından kurtarıp eylemlerimiz üzerinde etkilerde bulunan duyguları *kavradığımızda*, bu etkilerin üzerimizdeki gücü azalmaktadır. Bu, adeta, siz görmeden dibinizde patlatılan bir balonun sesinden duyduğunuz âni korkuyla, ikinci ya da üçüncü seferlerde gözünüzün önünde patlatılan balonların sesi karşısındaki vurdumduymazlık arasındaki fark gibidir. Gerçekte sesler aynı derecede şiddetli olsa da, korku duygusuna yol açan nedeni kavradığınız ölçüde o nedenin üzerinizdeki etkisi azalacaktır. Tam da bu nedenle Spinoza, insan *modus*larını sürekli olarak etkileyen duygularla, bu duygulanışlara yol açtığı düşünülen karşılaşmaların gerçekçi ve eksiksiz bir analizini yapar. Bu analizlerin gösterdiği şudur: Bütün karşılaşmalarımızda, karşılaştığımız varlıkların kendilerinden çok, o varlıklardan kaynaklandığını *sandığımız* duygularla davranırız. Bedenlerimiz adeta hassas birer duygu yayıcı ya da duygu alıcı gibidir. Böylece, bütün karşılaşmalarımızda, hem etkiler yayar hem de diğer bedenlerden yayılan etkilere maruz kalırız. Duygular o kadar güçlüdür ki, o duygunun etkisi altındayken, duygulanışımızın karşılaştığımız bedenlerle sahici ilişkisini kavrama serinkanlılığını çoğu zaman kaybederiz. Bu kavrayıştan uzaklaşıp duyguların

insafına kaldığımız ölçüde de, zayıflamamız, pasifleşmemiz ve kederimiz artarak sürer.

Spinoza'da beden ve zihin iki farklı gerçeklik olmadığı için, karşılaşmalarımızdan türeyen duygulanışlar bedende "duyum" zihinde de "fikir" olarak eşzamanlı türer. "Öfkeyle kalkan zararla oturur!..." sözündeki zarar, ne yalnız bedene ne de yalnız zihne ilişkindir; öfke duygusunun özellikle aşırıya kaçtığı anlarda bu duygudan bütün bir varlık olarak zarar görürüz. Epeyce öğrenim görmüş biri olarak bunu söylemekten ötürü mahcup olmalı mıyım bilemiyorum ama niteliksiz ya da uzmanlar açısından az nitelikli bulunan sıradan filmleri her zaman çok öğretici bulmuşumdur. Bu filmlerden biri de Türkçeye "Çarpışma" adıyla çevrilmiş 2002 yapımı bir Hollywood filmi (Michell, R., 2002). Filmde beyaz bir avukatın (Gavin), birkaç milyon dolarlık dev bir davanın dosyasını mahkemeye yetiştirmek üzere yola çıktığı arabası sigorta satıcısı bir zencinin (Doyle) kullandığı arabayla çarpışır. Sorun şudur ki, sigortacı Doyle de çocuklarının velayet davası için duruşmaya yetişmek zorundadır ve alkolizm suçlamasıyla çocuklarını tümden kaybetmekten kurtulmanın tek yolu o duruşmaya yetişmektir. Avukat Gavin, sigortacıyla birkaç dakikalık sert bir ağız dalaşından hemen sonra telaşla kaza mahallini terk eder; üstelik arabası çalışmayan ve aynı mahkeme binasına gitmesi gerektiğini söyleyen Doyle'yi de yanına almayı reddederek. Ne var ki avukat, kendi duruşması için hayati derecede önemli dava dosyasını kaza mahallinde unutmuştur. Dosya artık Doyle'nin elindedir ve yargıç, Avukat Gavin'e dosyayı mahkemeye sunması için bir gün vermiştir. Bu arada, Doyle kendi duruşmasına vardığında yargıç onu geç kaldığı için dinlememiş, çocuklarının velayetini kalıcı olarak kaybetmiştir. Böylece iki adam arasında dozu giderek artan bir öfke ve nefret ilişkisi başlar. Film, iki adamın birbirine zulmetmek için yaptıklarının akıl almaz ayrıntılarıyla gelişir. Giderek iki adam da telafi edilemez kayıplarla baş başa kalmaya başladıkça, bir süredir nasıl olup da yalnızca duyguların

kontrolüne teslim olmuş olduklarını fark etmeye başlarlar. iki adam da kendisini haklı, davranışlarını da meşru ve özgürce seçilmiş saymaktan bir an bile kuşkuya düşmemiştir. Oysa gerçekte hırs, öfke ve intikam duygularının güçlü yönlendirmesi altında adeta köleleşmişlerdir. Ne başlarına gelen kazayı, ne kaza esnasındaki davranışlarını ne de kaza sonrası süren çılgınlıkları kendileri seçmiştir. Film, her iki adamın da bunların hiçbirini seçmediğini anlatmayı başarır. Buna karşın, Spinoza'nın söylediği gibi, bütün bu olaylar sırasında Gavin ya da Doyle'ye neden böyle davrandıklarını sorsak, muhtemelen davranışlarını gerekçelendirecek, savunacak, üstelik bilinçli olduklarına yemin edeceklerdi!

En azından sandığımız kadar kendi seçimlerimizin patronu olmadığımız hakikatiyle yüzleşmek, Spinozacı bir sevinçle tanışmanın ilk adımlarından biri olabilir. Sizi çileden çıkaran insanlara bir de bu gözle bakmayı denerseniz, çoğu bağışlanamaz görünen, hesapçı, bencil ya da saldırgan davranışlarının ardında ne yaptığını bilen fesat ustaları değil, kendisini etkilenişlerin insafına bırakmış sıradan zayıflar görmeye başlarsınız. Bu görüş farkı kuşkusuz sizi onlardan gelecek zarara karşı korumaz ama onların özgür seçimlerin birer taşıyıcısı olmaktan çok duygularla belirlenmiş olduklarını anlamanızı sağlar. Doğada yürürken yolunuza çıkan bir mantar, kendi içinde ne iyi ne de kötüdür. Ama onu yedikten yarım saat sonra zehirlendiğinizi fark ederseniz, mantarın bu yaptığını kişisel bir düşmanlık olarak algılamazsınız. Mantar sizi zehirlemeyi seçmemiştir. Kötü olan mantar değil, bu karşılaşmanın sizdeki etkisidir. Nitekim aynı mantarla bir başka karşılaşmada ondaki zehri güvenli bir biçimde damıtarak ilaç niyetine kullandığınızı düşünmek olanaklıdır. Her iki durumda da mantar kendi içinde ne iyi ne de kötüdür. O da sonlu bir *modus*tur ve tıpkı sizin gibi var-kalma peşindedir. Karşılaşmalarımızın bizdeki etkilerini fark ederek, bu etkilerden bize yarayanlara yaklaşıp yaramayanlardan kaçınmakla yetinmemiz, etkilerin *ne-*

*denleri*nin bizimle kişisel husumeti olan kötülük odakları olduklarına inanmaktan vazgeçmemiz gerekiyor.

Kuşkusuz mantar örneğinde benimle aynı fikirde olabilir ama insanların mantarlardan biraz daha maksatlı davranan varlıklar olduğunu ileri sürebilirsiniz. Bu durumda size önce aşkıncılık varsayımından, ardından da insan merkezci özgür iradecilik varsayımından kurtulmanız gerektiğini anımsatırım. Bu iki varsayım işbaşında olduğu sürece evrene, olup-bitene, karşılaşmalarımıza ve diğer varlıklarla sürekli etkileşimlere sevinçli tepkiler vermeniz pek olanaklı görünmüyor. Doğa/Tanrı'da her şey, olması gerektiği gibi oluyor; bu hakikati kavramak sevince giden yola çıkmak demekse, aşkıncılık ve özgür iradecilik bizi bu yoldan sık sık saptıran kederli tuzaklardan ikisidir.

Erekselcilik

Akdeniz kıyılarında Temmuz ayı bazen öyle sıcak olur ki, özgürce seçtiklerini düşünerek şuraya ya da buraya ulaşmak üzere sokakta yürüyen insanlar kendilerini aniden iyi serinletilmiş alışveriş merkezlerinden birine girmiş bulurlar. Böyle günlerden birinde ben de kendimi gereksiz yere büyük bir alışveriş merkezinde bulmuştum. Dışarıdaki sıcağın bedenimi pelteleştiren etkisinden ancak biraz olsun kurtulduktan sonra, bu devasa merkezde bulunmamı faydalı bir amaca kavuşturmak gereğini fark ettim: Kesinlikle bazı gereksinimlerim olmalıydı ve hazır buradayken bunlardan bir ya da birkaçını satın alabilirdim. Tesadüf sayılamayacak biçimde ayaklarım beni plaj ürünlerinin olduğu bölüme götürdü. Bireysel tercihlerin kalabalıkların eğilimlerine feda edildiği otellere mecbur kalmayacak, dilediğimde plaja gidip kolayca konaklayabilmek için kullanacağım kullanışlı bir katlanır sandalye, küçük bir güneş şemsiyesi, portatif bir sehpa,

suyumu soğuk, kahvemi de sıcak tutmak üzere iki de termos alacaktım. Evet, kesinlikle bu ürünlere gereksinim duyuyor olmalıydım ve pek de farkına varmadan bu alışveriş merkezine gelmem hiç de fena olmamıştı. Aradıklarımı buldum ve aldım. Bu parlak fikrin yarattığı hevesi söndürmeden planımı uygulamaya koymak üzere sahil yolunu tuttum. Yerleşmeye elverişli o tenha köşeyi bulunca portatif mobilyalarımı hızla kurmaya koyuldum. Her şey yolunda gidiyordu... Ta ki güneş şemsiyesinin rüzgâra dayanacak kadar toprağa çakılma gereği ortaya çıkıncaya kadar! Olanca gücümle bastırmama, şemsiye direğini taşlarla desteklememe ve başkaca pek çok yaratıcı çözüm denemesine karşın şemsiyeyi sandalyemin başında dik tutmayı başaramadım. Bir filozof olarak bu türden basit el becerilerinden nasibimi almamış olmaklık bakımından kendimle barışık biriyimdir. Gelgelelim, bu iş fazlaca basit görünmüştü ve kesin bir yerlerde benden kaynaklanmayan bir hata vardı. Belki de şemsiye direğinin toprağa girecek ucu yeterince sivri değildi? Ya da belki bu direğin *amacına uygun* olabilmesi için toprağa girecek bölümü bir vida gibi olmalıydı? Şemsiyem vardı ama sanki *varlık amacına uygun değildi.*

Çevremizde gördüğümüz her şey kabaca iki gruba ayrılabilir: İnsan yapımı şeyler ve insan yapımı olmayan şeyler. (Bunlardan ilkine bazen kültür ürünü varlıklar, diğerine de doğal varlıklar dendiği olsa da, bu tavrın gerisinde kültürü "doğa dışı" sanma yanılgısı olduğunu düşündüğümden tercih etmiyorum.) Öyle ya, baştan beri söylediğim gibi, tek bir doğamız var ve bu doğanın *dışarısı* ya da *ötesi* yok. Bu aşamaya kadar yanlış olduklarını göstermeye çalıştığım iki varsayımdan ilki kapsamında planlayan, isteyen ve buna uygun yaratan bir aşkın Varlık fikrine derinden derine bağlanan insan, kendisini de bu Varlık tarafından yaratılmış ayrıcalıklı bir varlık sayınca, ikinci varsayım kapsamında özgür irade sahibi olduğuna hükmetmekte de gecikmemiştir. Bununla birlikte, her ne kadar ilk varsayım ikincisinin gerekçesi gibi görünse de,

bu ikisi arasındaki ilişki bu kadar basit değildir çünkü bir başka okumaya göre, insanın tam da kendinde özgür seçim ve buna bağlı eyleme olanağı bulunduğunu varsayması aşkıncılık varsayımını doğurmuş olabilir. Bu ilişkinin sıradan bir tavuk-yumurta açmazına işaret ettiğini söylemek istemiyorum; basitçe, ilişkinin varlığı kesin olmakla birlikte, ilişkinin nedensellik açısından yönünü anlamanın pek kolay olmadığını vurgulamak istiyorum. Yine de şundan eminiz: Aşkıncı varsayımı insan merkezci özgür irade varsayımından ayrı düşünmek olanaksız değilse de güçtür (Bu belki olanaksız değildir; nitekim tanrıtanımaz olduğunu söyleyen ve aynı zamanda insanın en azından bazı kararlarının ve eylemlerinin özgür belirleyicisi olduğunu kanıtlamaya çalışan samimi düşünürler de vardır. Ama bu projenin henüz başarılmadığını eklememiz gerekir). Hüzünlü dünya görüşlerimizden sorumlu saydığım üçüncü varsayım olan "erekselci" (teleolojik) varsayım da aşkıncı ve özgür iradeci varsayımlarla yine karmaşık ama güçlü bir ilişki içinde gelişir. İster aşkın bir Varlığın arzusu doğrultusunda yaratılmış olduğumuzu düşünmekten, isterse davranışlarımızda her zaman kendi özgür seçimlerimizin belirleyiciliğine inanmaktan olsun, hemen her zaman yapıp ettiklerimizin belli bir amaca yönelik olduğunu düşünürüz. Şu ya da bu ihtiyacımızı karşılamak ya da belli bir arzumuzu gerçekleştirmek *amacıyla* davrandığımızı düşünerek, eylemlerimizin gerisinde hep bir *amaçlılık* yattığını, adeta irili ufaklı tüm eylemlerimizin kısa ya da uzun bir *erek* için olduğunu, düşünmeden kabul ederiz. Kendi davranışlarında bu türden bir ereksellik bulan insan, yukarıda insan yapımı olarak adlandırdığım nesnelerle ilişkisinde bu amaçlılık duyumunu pekiştirir: Örneğin, "Bir bardak, sıvıları içine koyup içebilmem içindir" dediğimde, kendimde bulduğum amaçlılığa uygun olarak, insan yapımı bir nesnenin de varlık amacını keşfetmekte güçlük çekmem. Benzer biçimde, bir güneş şemsiyesinin varlık nedeni beni güneşten korumak, bir sandalyeninki ise üzerinde oturabilmemi sağlamaktır.

Güneş şemsiyemi toprağa saplamayı başaramayınca bunun şemsiye direğindeki bir tür *amacına uygun olmayış*tan kaynaklandığına hükmettiğimi söylemiştim. Nitekim sonraları biraz araştırınca, şemsiye direğinden önce toprağa sokulması gereken, ucu vida gibi kanallı ve içi boş kalın bir demir dübelin markette satıldığını öğrendim. Bu aparat, tasarımı sayesinde döndürülerek toprağa kolayca saplanabiliyor, sonra da şemsiye direği bu aparatın içine sokulunca şemsiye sapasağlam dikiliyordu. Adeta, bu nesneleri yapan insanlar benim amacımı gerçekleştirmek için en küçük ayrıntıyı bile düşünmüştü.

İnsan yapımı nesneler dünyasıyla çepeçevre çevrilmiş yaşamlarımızda benim plaj maceramda yaşadığım türden küçük mutlulukları herkes sık sık yaşıyordur. Ne var ki, sık tekrar eden bu küçük yaşantılar nedeniyle olsa gerek, insanlar giderek insan yapımı olmayan şeylerin de tıpkı sandalye ya da güneş şemsiyesi gibi kendilerine özgü birer amaç için var olduğunu varsaymaya başlarlar: Ağaçlar, meyvelerinden yararlanarak beslenebilmemiz, gövdelerinden yararlanarak ısınabilmemiz ya da ürettikleri oksijenle soluk alabilmemiz *için* vardır. Bir keresinde, doğadaki her varlığın Tanrı tarafından biz insanlara hizmet etmek maksadıyla yaratıldığından hiç kuşku duymayan bir yakınım, baykuşların varlık amacının insanlara zararlı yılanları yemek olduğunu söylemişti. Bu konuda baykuşların fikrini sorma olanağımız da olmadığı için, o yakınımla herhangi bir tartışmaya girme cesareti gösteremediğimi anımsıyorum. Bu düşünce silsilesinin, insanı tüm evrende bir erek olduğunu düşünmeye götüreceğini anlamak güç olmasa gerek. Nitekim bugün tüm evrende, canlı ve cansız yaşamda, şöyle ya da böyle insani ereklerle ilişkilendirebilecek bir erek, varılacak bir hedef ya da anlamlı bir sonuç olduğu varsayımını paylaşan insanlar büyük bir çoğunluk oluştururlar.

Spinoza, daha on yedinci yüzyılda bizi bu erekselci varsayımımızın yanlışlığı konusunda uyarmıştı. *Ethica*'nın

birinci bölümüne düştüğü eki özellikle erekselci varsayımın yanlışlığına ayıran Spinoza'nın söylediklerini bir başka kitabımda şöyle özetlemiştim:

> İnsanlar akılları erdiği andan itibaren kendilerini arzuladıkları bir şeylere yönelirken bulmakta, böylece kendilerini oldum olası "amaçlı" olarak duymaktadır. Bunu çok derinlerde yatan ve kesinlikli bir hakikat sanarak, çevrelerinde olup biten her şeyde ve her varlıkta da bir tür amaçlılık ya da yönelmişlik olduğunu düşünürler. Öyle ya, doğal çevrelerinde kendilerinin yaratmadığı onca varlık, besin ya da obje vardır ve bunların hepsi adeta insanların amaçlarını (arzularını, gereksinimlerini) karşılamak için bulunmaktadır. Demek ki, bir güç bu şeyleri insanların amaçları için yaratmış olmalıdır. İnsanlar giderek tüm evreni de bu insan merkezli amaç kavrayışı çerçevesinden görmeye başlarlar. Tanrı'yı, böylece, tıpkı kendilerini algıladıkları gibi, belli bir amaç ya da program uyarınca yaratan bir güç gibi hayal eder ve ona insanlara özgü olduğunu sandıkları (öfkelenmek, cezalandırmak, bağışlamak, karar vermek vb) sayısız niteliği yakıştırırlar (Balanuye, Ç., 2012, s. 94).

Spinoza'nın Doğa/Tanrı'da herhangi bir erek, amaç ya da niyet bulunamayacağı konusunda ne kadar haklı olduğunu anlamak için on dokuzuncu yüzyılda Darwin'in ortaya çıkışını beklememiz gerekmiştir. Evrim biyoloğu ve filozof Francisco Ayala'ya göre bilimin Copernicus'tan sonraki ikinci büyük sıçraması Darwin'le olmuştur. Ayala bu sıçramayı şöyle anlatır:

> Fizik biliminde Copernicus devriminin getirdiği ilerlemeler, insanlığın evreni kavrayışında bir bölünmüş kişilik haline çevirdi, bu durum on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar devam etti. Doğa kanunlarından türetilmiş bilimsel açıklamalar, dünyada olduğu kadar göklerde de cansız madde âlemine hükmediyordu. Yaratıcının akıl sır ermez işlerine dayanan doğaüstü açıklamalar da canlıların, yani dünyanın en çeşitli, en karmaşık ve en ilginç gerçekliklerinin kökenini ve yapısını açıklıyordu... Bu kavramsal şizofreniyi çözen, Darwin'in dehası oldu. Doğanın, insan aklının doğaüstü amillere başvur-

maksızın açıklayabileceği kanunlara dayalı, hareket halindeki madde sistemi olarak kavranmasını biyolojiye uygulayarak, Copernicus devrimini tamamladı (Ayala, F., 2014, s. 16).

Bugün biyologların hemen hepsi, evrime yönelik doğal seçilimin canlıların türeyiş, çeşitleniş ve değişimlerini açıklamak için yeterli olduğu konusunda hemfikir. Yine hemen hepsi, evrimsel sürecin belli bir ereği gerçekleştirmek üzere işlemediğinden de emin görünüyor. Elimizdeki en güvenilir veriler, canlıların doğal çevrelerine uyum sağlamayı başardığı ölçüde var kaldıklarını, yine bu süreçte işe yarayan işlevlerin seçilip canlı organlarının da bu işlevleri yerine getirebilmek üzere geliştiğini söylüyor. Bu veriler, evrim sürecinde canlıların birer organizma olarak *çevrelerine uyum sağlayacak biçimde tasarlandıklarını* reddetmemekle birlikte, insan da dahil herhangi bir canlının *özel bir ereği gerçekleştirmek üzere ve yine özel bir tasarımcı tarafından tasarlandığını* temelden yoksun sayıyor. Spinozacı anlamda Doğa/Tanrı'dan türeyen her varlık, yine aynı Doğa/Tanrı'nın zorunlu yasallığı içinde devinir; bu yasallık, Doğa/Tanrı'nın kendisini de eşit ölçüde bağlayan, başka türlüsü olanaklı olmayan, seçilmemiş bir belirlenimdir.

İnsanın, özellikle kendisi söz konusu olduğunda, çevresine bakınca gördüğü düzenden yola çıkıp bu düzen içinde insana özel bir erek verilmiş olamayacağını kabul etmesi tahmin edilebilir gerekçelerle güçtür. Nitekim, özellikle evrim fikrini kendilerine bir hakaret sayan kimi dogmatikler için -onların diliyle ifade edersek- evrende öyle eşsiz ve kusursuz bir tasarım ve düzen vardı ki, bu eserin bu evreni aşan aşkın bir gücün işi olmadığını düşünmek olanaksızdır. Oysa biraz dikkatle düşünüldüğünde, bu evrenin eşsiz bir tasarım ve düzen içerdiğini söylemenin *absürd* (saçma) olduğunu kavrarız: Bu evreni tam olarak neyle kıyaslayarak onun kusursuz bir düzene sahip olduğunu söyleyebiliriz? Bir kıyaslama için benzer en az iki şey olması gerektiği açıktır. Öyleyse kendimizi

içinde bulduğumuz ve başka türlüsünü hiç deneyimlemediğimiz bu evrenin düzenli olduğunu söylediğimizde onu neyle kıyaslıyor olabiliriz? Kusur-kusursuzluk ya da düzen-düzensizlik gibi kavramlarımızı kendi sonlu deneyimlerimiz içinde şu ya da bu şeye uygulayabiliriz; ama bu kavramları –o kavramları zaten kendinden türeten– dünyamıza, doğamıza ya da evrene uygulamak olanaklı mıdır?

Üstelik kendi sınırlı deneyimlerimizle bu dünyanın ne ölçüde kusurlu ya da kusursuz olabileceğini illa tartışacak olursak, yanıtımız bu dünyanın epeyce kusurlu olduğu yolunda olacaktır. Ayala, yaşamın evrimsel süreçlerle açıklanması durumunda kusursuzluktan söz etmenin pek de olanaklı olmadığını söyler. Bunun basit bir nedeni vardır: Her ne kadar, örneğin, gözlerimiz adeta görmek işlevini yerine getirmek amacıyla titizce tasarlanmış gibi görünse de, gerçekte doğal seçilimin gerektirdiği kadar tasarlanmıştır, yani gözlerimiz hiç de kusursuz bir tasarım sayılmazlar. Ayala'ya kulak verirsek:

> Hayvanların anatomisi, onların hayat tarzlarına uymak için tasarlanmış olduğunu gösterir ama bir mühendisin tasarlayacağı gibi "zeki" bir tasarım değil, doğal seçilimle ortaya çıkmış "kusurlu" bir tasarımdır. Tıpkı bir saatin tasarımının, bir saat yapımcısı tarafından tasarlandığını göstermesi gibi, organizmaların tasarımının bir Yaratıcı tarafından tasarlandıklarını gösterdiğini ileri süren Yaratılışçıların argümanlarının tersine, yapıların kusurluluğu evrimin kanıtıdır (A.g.e., 21).

Spinoza düşüncesinde Doğa/Tanrı'nın, tastamam bir nedensellik içinde sonsuz etkileşimlerin bir aradalığına olanak veren içkin gerçekliğin kendisi olması, bu gerçekliğin önceden planlanmış belli bir ereğe doğru evrildiği anlamına gelmez; dahası, Spinozacı nedensellik her türden erekselliği dışlar. Bu dışlamanın sebebi yalnızca Spinoza'nın aşkıncı, dinsel ya da spiritüel boş inançları sisteminden her ne pahasına olursa olsun kovmak iste-

mesi değildir; o basitçe gerçekliğin, hayatın ya da en geniş planda evrenin insani arzu, gereksinim ya da beklentilerle ilişkili bir üst ereğinin olduğu yargısının hakikate uygun olmadığını göstermek ister. Öyle ya, Spinoza gibi hakikat kavramına düşünce tarihinde eşine az rastlanır ölçüde bağlı olan biri için, bir kavrayışın hakikate uygun olmasıyla o kavrayışın varlıkta sevinç doğurması, böylece onu daha aktif yapması ve nihayet var-kalma gücünü artırması arasında zorunlu bağ vardır. Kendimizi kandırmak bazen kısa vadede iyi bir savunma stratejisi olabilir ama uzun vadede kesinlikle büyük bir hayal kırıklığı, kişisel zarar ve kayıpla sonuçlanır. Tam da bu nedenle, Spinoza bizden Doğa/Tanrı'yı her türlü önyargı, korku, kendini kandırma ve tutkudan bağımsız bir biçimde *olduğu gibi* kavramamızın önemini vurgular. Aksi takdirde Truman'ın sözünü ettiği türden "onlardan biri" olabiliriz: "Ben onlara asla cehennem vermedim. Ben onlara sadece hakikati söyledim, onlar buna cehennem dediler..."

Gerçekte, Doğa/Tanrı'nın kendi yasallığıyla işleyişinden ibaret gerçekliğinin cehennem sayılacak bir tarafı yoktur; tersine, insanların olanaksız olduğunu bile bile sonsuza kadar yaşama arzusuyla yanıp tutuşmalarına bakılırsa, bu dünyadan epeyce hoşnut olduklarını bile düşünebiliriz. İnsanlar, tuhaf bir biçimde, hem bu dünyadan sonsuza kadar ayrılmak istemezler hem de bu dünyayı hafife alıp sözde öteye doğru uzanan saklı bir ereğin peşine düşmüş görünmekte soyluluk bulurlar. Evrimin herhangi bir üst amaçla ilişkisi olmadığı olgusuyla karşılaşan insanların, sanki yaşamaktan almakta oldukları haz da ellerinden alınıyormuşçasına tepki vermeleri bundandır: Hayatlarımızın bu dünyadaki içkin karşılaşmalardan ibaret oluşu onu ne anlamsız ne de kederli yapar; tersine, Doğa/Tanrı'yı kavrayışımız arttıkça hayata tutunuşumuz ve sevincimiz de artar.

Evrende insani amaçlarla uyumlu bir üst ereğin bulunmuyor oluşu, Spinozacı *conatus*un (var-kalma çabası) tüm sonlu varlıklar için olduğu gibi insanlar için de

sevinçli bir deneyim olabilmesine engel değildir. Üstelik belki de sonlu ve sınırlı var kalışımızı sevinçli bir deneyime dönüştürmenin yolu, tam da bu *önceden verilmiş erek* varsayımından kurtulmaya bağlı olabilir. Bu, yaşama çabamızın arzu ya da emellerden bağımsız olması anlamına gelmez; ama arzu ve emellerimizin elimizdeki en kesin ve yegâne gerçeklik olan Doğa/Tanrı'dan öte sözde büyük bir ereğe *yönelmemesi* gerektiği anlamına gelir. Kuşkusuz hepsi bundan ibaret değildir. Doğa/Tanrı'yı olabildiğince az yanılarak kavramak da yaşama çabamızın sevince dönüşmesi için zorunludur. Öyleyse, her sonlu varlık gibi bizleri de koruyup gözetecek sevinç, Doğa/Tanrı'yı en az kusurla kavramaktan geçmektedir.

"Bizleri koruyup gözetecek sevinç" ifadesini daha "şairane" görünmek için seçmedim. İfadenin birinci anlamıyla korunup gözetilmekten söz ediyorum. İshalli çocuğun suyunu meleklerin vereceğine inanmakla karşılaştırılırsa, bilimin önerdiği gibi ishalli çocuğa bol su vermek, Doğa/Tanrı'nın içkin yasallığını daha iyi kavramış bir tavırdır. Bu tavır, son elli yıldır çocuklarımızı eskiye oranla misliyle fazla koruyup gözetmiştir. Yer sarsıntılarını, insanların öteye yönelik borçlarını ödemedikleri için günahlarının bir sonucu saymaktansa, yerküredeki fay hatlarının magma tabakasındaki ısı değişimine bağlı basıncın etkisiyle kırılmasından kaynaklandığını kavramak, Doğa/Tanrı'yı anlamak bakımından daha faydalıdır. Benzer biçimde, eğer beynimizde bir tümör olma olasılığından dolayı endişeliysek, tümör olup olmadığını öğrenmek için bir hekim kontrolünde MR çektirmek, bir falcının bir tas suya bakarak söyleyeceklerine oranla çok daha güvenilir olacaktır.

Olası bir yanlış anlamanın önünü kesmek için, Spinoza'nın reddettiği erekselciliğin tam olarak ne olduğunu vurgulamakta yarar olabilir: Spinoza, sözgelimi benim, serinlemek üzere soğuk bir duş almaya kalkıştığımda kendimde belli bir amaçlılık duyduğum gerçeğini reddetmez. Benzer biçimde, kedim Viki'nin tabağına koy-

duğum mamaya doğru kararlı hareketinin ardında onu motive eden muhtemel bir beslenme amacı olduğunu da reddetmez. Hatta günebakan çiçeklerinin yüzlerini güneşe dönmesinde de -her ne kadar onlara sorup doğrusunu öğrenemiyorsak da- belli bir amaç olabileceği fikrini reddetmez. Onun reddettiği, benim, kedi Viki'nin ve günebakan çiçeğinin bu davranışlarının gerisinde ortak bir var-kalma çabasından başka bir "üst erek" olduğu düşüncesidir. Bir başka deyişle, *conatus* herhangi bir biçimde Doğa/Tanrı'yı aşan bir erek koyucunun buyruğu değil, tam da Doğa/Tanrı'nın olmakta olan her şeyi bağlayan zorunlu nedenselliğinin bir ifadesidir. Bu açıdan bakıldığında, *conatus* bir erek bile sayılamaz: Canlı-cansız tüm sonlu varlıkların *var-kalma çabası* -diğer varlıklarla karşılaşmaları bunu olanaksız hale getirinceye kadar- Doğa/Tanrı gereğidir; bizler, bu tek ve aynı evrenin canlı-cansız tüm sakinleri, yine bizlerden biri ya da birileriyle zorunlu karşılaşmalarımız olanak verdiği ölçüde *var-kalmaya* çabalarız; bu çaba, ne bir erek ne de özgürce seçtiğimiz bir tutumdur. Olmak çabalamaktır, hepsi bu!...

Özgür seçimlerimizin bir sonucu olmayan bu çabalayış, kimilerimiz için bir ıstırap, kimilerimiz içinse sevinçli bir meşguliyet olarak deneyimlenebilir. Vurgulamak istediğim tam da bu: *Conatus* gereği eyleyip dururken bu yaşantıyı sözde yüce bir ereğe varmak için kederli bir mesaiye mi dönüştüreceğiz yoksa varılacak yeri bir kenara bırakıp yolda olmanın tadını mı çıkaracağız? Spinozacı olmak, kuşkusuz, kavramakla geçen bir yolda oluşu, kendiliğinden sevinçli bir yolculuğu, kavradıkça güçlendiren, güçlendikçe de sevinci artıran bir dönüşümü fark etmektir. Bunlardan hangisi öncedir? Önce Doğa/Tanrı'yı kavrayarak bilgeleşmeli, sonra da sözde yüce erekleri bir tarafa bırakabilir mi olmalıyız? Yoksa tersi mi? Bu sorular, aceleci modern yaşamlarımızın tuzaklarıdır. Bu soruları sordukça var-kalma çabamızın sevinçli bir yolculuk olmasını engeller, kederli meşguli-

yetlerimize kısa yoldan geri döneriz. Spinoza bizden âcil dönüşüm istemez; o bizden dingin bir kavrayış ve ağır bir farkındalık geliştirmemizi bekler.

Aceleci modern yaşamlarımızın tuzaklarına karşı bizi uyandıracak bir başyapıt söylemem istense hiç düşünmeden Andy Merrifield'ın *Eşeklerin Bilgeliği* (Merrifield, A., 2008) derdim. Her çeşit erekselci varsayımı, sayfalarını birer birer okuyup çevirdikçe terk ettiren bu kitapta, kavrayışın insanı nasıl dönüştüreceğinin zarif bir örneği verilir. Hayatın en yüce ereğiyle kendi kişisel yaşamının en esaslı ereğini itinayla uzlaştırdığını düşünen Merrifield, tam da bu ereği gerçekleştirdiğini düşündüğü an hayatını çarçur ettiğini fark eder. Otuzlu yaşların sonuna kadar, düşünü kurduğu o büyük erek kapsamında kolejler kazanmış, okullar okumuş, akademide kendine maaş garantili kadro bulmuş, üstelik New York'ta hep özendiği türden duvarları kitaplarla kaplı bir daireye bile yerleşmiştir. Ancak bu tabloda bir eksik vardır: Bu ereği gerçekleştirdiğinde sevinç duyması beklenen biri, bizatihi Merrifield'ın kendisi de bu tabloda olması gerekirken, Merrifield artık orada değildir! Tıpkı o özlü sözde söylendiği gibi: Hayat, siz planlar yaparken başınıza gelen şeydir!... Andy Merrifield'ın bu kavrayışı onu var-kalma çabasını hemen orada sevinçli bir deneyime dönüştürmeye sevk eder. Bu süreçte ona gereken her çeşit erekten, üst ya da alt erekten, sözde yaşamsal hedeflerden, ilerleme, gelişme ya da zenginleşmeden uzaklaşmaktır. Merrifield'ın anlattıklarına bakılırsa bu uzaklaşmayı deneyimlemenin en iyi yolu bir eşekle hiçbir yere varmamak üzere çıkılan günlük yolculuklardır: Acelesiz, hedefsiz, bol kavrayışlı ve tümüyle dünyevi yolculuklar.

Merrifield'ın dediği gibi, "Kısa yoldan mutluluğa *ulaşmak*, insanın kendine söylediği bir yalandan ibaret çoğu zaman..." (A.g.e., 81). Bu ifadede "ulaşmak" sözcüğünü neden italik yazdığımı fark etmiş olmalısınız. Erekselci varsayımlarımızın bize doğalmış gibi yutturduğu, gerçekte Doğa/Tanrı'da hiçbir itibarı olmayan bir kavramdır "ulaşmak." Evrende hiçbir varlık tekrar eden (yinelenen) devi-

nimler dışında hep ileriye denecek türde bir ulaşma çabası içinde değildir. Ne rüzgârın, ne yağmurun, ne sincapların ne de her mevsim, bir oraya, bir yeniden buraya göç eden kuşların özel bir ulaşma ereği vardır. Bütün varlıklar için ulaşmanın tek anlamı vardır: Var-kalmak için çabalamanın sıradan hali! Yaşama direncinin gerektirdiği zorunlu yer değiştirmeler... Varlıklar arasında yalnız biz kederli insan varlıkları, "ulaşmak"tan "ilerleme"yi anlarız.; öyle ki, ilerlemeye yönelik olmayan bir ulaşma kavramımız bile yoktur. Hedef, gaye, emel, amaç, ilerleme gibi kavramları yüceltip dururken, adeta erekselci varsayımlarımızın tetiklediği *kederli bir öte* için *sevinçli bir şimdi*nin farkına bile varamaz oluruz.

Kendini bu kederli tuzaktan koruyan Andy Merrifield, eşeği Gribouille ile *şimdi*ye dönüşünü şöyle anlatır:

> Keşke mucizelere inansaydım. Ama gerçekten inanmıyorum. Tövbe etmeye de çalışmıyorum. Ama çalışmalıyım belki de. Bununla beraber ben de bir nevi hacı olduğuma inanıyorum: Anlamak için, ormanın kayıp hikmetini öğrenmek, şu sihirli dağın sırrına ermek için seyahat ediyorum. Gribouille'in yanımda olması, anlamam ve yolu bulmamı kolaylaştırıyor. Ara sıra bu işi beceremediğimi görüyor ama gene de hiç sızlanmıyor. Özel bir hedef peşinde olmadığımızı, özel bir arayışla yola koyulmadığımızı biliyor. Bizim için sıradan bir uğraş bu. Yolculuk ediyoruz ama sadece... Yolculuğun kendisi için yolculuk ediyoruz. Dünya sallanıyor ama Gribouille yanımda sapasağlam durarak bana metanet kazandırıyor, zamanın ve mekânın giderek çoğaldığı bir zaman ve mekân sağlıyor (A.g.e., 127-8).

Eşeklerin Bilgeliği'nde Merrifield, kendi *conatus*unu o güne kadar deneyimleme tarzının hangi kederli varsayımların sonucu olduğunu kavrayışının hemen ardından gelen dönüşümünü anlatırken, "dünyanın sütüne dalmak" ifadesini kullanır. Dünyanın sütüne dalmak, Merrifield için o güne kadarki sözde ereklerin ertelettiği sahici sevinçleri fark etmektir. Burada sözü edilen sahici sevinçler, dünyanın herkese, her varlığa, belki her

zerreye son derece demokratik bir eşitlik ve cömertlikle sunduğu karşılaşma anları, etkileşmeler, adeta gıdıklama ve gıdıklanmalardır. Kafanız gerçekleştireceğiniz hedeflerle hastalık ölçüsünde meşgulken, dünyadan sizi gıdıklamasını bekleyemezsiniz. Mesaiye yetişmek için koşan kalabalıklardan kaçı, havadaki esintinin uysalca yumuşayıp ince bir melteme dönüştüğünü fark edebilir? Döviz kurlarındaki tek kuruşluk değişimi fark etmeye memur edilmiş hangi göz, her gün yürüdüğü yoldaki ağacın meyveye durduğunu görebilir? Tüm dünyayı bir kez koca bir ereğe çevirip, onu da olanca iriliğiyle zihnimize tıkıştırdıktan sonra, hangimiz bedenlerimizle samimi dostluklar geliştirebilir? Dünyanın sütüne batmadığımız her gün, ereklerin bizden giderek uzaklaştırdığı sahte bir dünya hayalinin peşinde adımlarımız hızlanır. Biz hızlandıkça, bizden kaçan şeydir artık hayat. Tıpkı Andy Merrifield'ın fark ettiği gibi:

> Çoğu zaman bizi mutlu edeceğine inandığımız hedefler koyarız önümüze; büyük bir şevkle bu hedeflere ulaşmaya çalışırız; *mutluluğun sadece* bu hedeflere ulaşmaya bağlı olduğunu zannederiz. Oysa ulaşsak da, ulaşmasak da bizleri mutsuz eden, mahkûm eden aslında bu hedeflerdir. Hiçbir dönüşü ve sapağı olmayan belli bir yoldan gitmeye zorlarlar bizi. Mutluluğun sadece o yola bağlı olduğuna inanırız. Ondan sonra da manevra yapmak gibi bir amacımız kalmaz; aradaki zamanı bir sürü şeyle doldurmamız gerekir (A.g.e., s. 135).

Her şeye karşın şunun farkındayım: Ne bu satırları okuduğunuz için siz ne de yazdığım için ben, âniden erekselci varsayımlarımızı geri dönüşüm tanklarında yok edeceğiz. Bir varsayımı yok etmeye yarayan öyle bir geri dönüşüm tankı da yok. Zaten bununla birlikte, ötelere yönelmiş yüksek ereklerimiz yerine, bu-dünya-dostu, yere yakın amaçlar koymayı belki başarabiliriz. Diego Tatian, Spinoza'nın önerdiğinin de aslen bu olduğunu vurgular:

> Spinozacı önerme, "sudan haz alan balıklar" gibi hayattan haz almayı öğrenmektir; yüzdükleri için balıkları hiçbir ödülün beklememesi gibi, insanların da bu hayat dışında bir hayat için bazı şeylerden el çekerek özlerini gerçekleştirmeleri ve iyi yaşamaları mümkün değildir. Öyleyse, iyi hayatın kendisinden başka bir ödül, kötü hayattan başka da ceza yoktur (Tatian, D., 2009, s. 37).

Hayatın biz insanlar için biri ya da birileri tarafından önceden kurgulanmış ve yine bizlerin bir çırpıda anlayıvereceği esaslı bir hedefinin olmadığı gerçeğiyle yüzleşmenin çeşitli biçimleri olabilir. Bunlardan en yaygını, hayatın bir anlamı olmadığı yargısına vararak bu yargının keder getirmek zorunda olduğuna hükmetmek, böylece bu kederi adeta ısrarla çağırıp onunla yaşamaya razı olmaktır. Oysa dikkatlice düşünürsek, hayatın bizler tarafından keşfedilmeyi bekleyen saklı bir hedefinin olmayışı, o hayatı deneyimleyen bizlerin büsbütün bir anlamsızlık ya da boşluk duygusuna mecbur kalacağı anlamına gelmez. Evrenin bütünüyle kendi kendini organize eden, tümüyle gelip geçici varoluş deneyimlerinden oluştuğunu fark ederek, varlıkların sürekli olarak sahnede görünüp kaybolduğu bu eşsiz kumpanyada rolümüz kadar yer almanın getireceği sevinci yakalayabilir, dahası, tam da bu sürgit akış içinde bir görünüp bir kaybolan figürlerden biri olarak, o muazzam kozmik tabloda nasıl bir hareketli estetik imaj oluşturduğumuzu kavrayabiliriz. Belki de tüm yaşam, eşsiz bir senfonik bestenin canlı orkestrasında çalmak gibidir; her birimiz, her bir varlık, canlı ya da cansız her bir zerre, senfoninin bütüncül melodisine katkıda bulunurken bu sonsuz uzunluktaki konserin kaydı tutulamayacak, kimse tarafından icranın tümü yeniden dinlenemeyecektir. Böyleyse bile (ya da tam da böyle olduğu için), senfonideki bir çığlık, bir alkış, bir kaplumbağa sürünüşü ya da bir obua nefesi olmanın neresi hüzünlüdür? Kozmik bir festivalde olduğumuzu bilerek yaşamak, *burada ve şimdi* senfoniye katılmak sevinçli bir meşguliyet olamaz mı?

Hayatın kendi kendine örgütlenişinde bu türden sevinçler bulmak gerçekte bizlere çok da uzak deneyimler değildir. Ne evrenin ne de evrimin bir ereği var; ama bütün bunlar, sıcaktan kavrulmuş bedenlerimizi serin bir suyun gövdesinde soğuturken duyacağımız hazzı engellemiyor. İnsanların milyonlarca yıllık evriminin zorunlu olarak daha iyiye doğru bir gelişme olmadığını bilmek, kızarmış ekmek kokusu alınca masum bir coşku duymamıza engel değil. Norman Lock, yazdığı öykücüklerin birinde bu türden bir bedenli coşkuyu örnekliyor:

> Çakıl taşları büyüyerek taşlara, taşlar iri kayalara dönüştü. Kayalar büyüyüp dağlara dönüştü; gölgeleri, soğuk gölgeleri toprağa düştü. Kırların, kentin ve ağzında bir sürü mandal, çamaşır ipine çarşaf asmakta olan bir kadının üstüne karanlık çöktü; kadının sert memeleri bluzunun içinde dimdikti. Kocası, pencereden bakıp da onu görünce, şehvete kapıldı. Kadın eve girince, onu yapılmamış yatağa yatırdı ve tam ilk kaya parçaları dağlardan kopup yuvarlanmaya, çığ düşmeye başladığında gövdesini gövdesiyle örttü (Lock, N., 2012, s. 15).

2
Güç Kavramı

Çocukluğum ve ilk gençliğim, kafası çalışan yoksulların arasında geçti. "Hem kafaları çalışıyor hem de neden yoksullardı" diye soranlarınız olabilir diye söylüyorum, *henüz başaramadıkları için* yoksullardı. Bazıları yoksul öldüler ve kalan bazılarımız da belki yoksul öleceğiz. Bunun nedeni de aynı: Henüz başaramadık!... Bir önceki bölümde "ereklere savaş açmış" benim gibi biri saklı bir zenginlik ülküsünden bahsediyor gibi geldiyse, acele etmeyin, ondan bahsetmiyorum. Bu kafası çalışan yoksul çevre, epeyce okur-yazar bir insan grubundan oluşuyordu. Hepimiz devrimciydik. Yaşça benden büyük bu çevrede türlü işlerle meşgul esnaflar, işçiler ya da kamu görevlileri vardı. O yıllarda İzmirli bir esnaf ya da işçiyseniz, cebinizdeki para, yapmak zorunda olduğunuz işlerden kalan serbest zamanlarda gösterişli eğlencelere katılmanıza olanak vermezdi. En ucuz eğlence birbirimizle

tartışmak, çoğu zaman incir çekirdeğini doldurmaz ayrıntılar için didişmek, kendi görüşlerimize kitaplardan, romanlardan ya da şiirlerden destekler arayıp bulmak, bulunca da diğerimizi köşeye sıkıştırmaktı. İtiraf etmeliyim; o yıllardaki zihinsel keskinliğimi üniversite öğrenimim sırasında yitirmeye başladım; çok sonraları hoca olup çıkınca da hepten yitirdim. Hani Helvetius'un on sekizinci yüzyıl Fransa'sındaki eğitimi eleştirmek istediği o sözündeki gibi: "İnsanlar doğduklarında aptal değil, cahillerdir; gördükleri eğitimin etkisiyle aptallaşırlar..."

Bu çevrenin en ilginç simalarından üçü, devrimci siyasetin üç farklı geleneğinde yetişmiş, Bay G, Bay O ve Bay N, üç silahşorlar gibi sık sık bir arada olurdu; aralarında dolaşıp kâh onun kâh bunun yardımcılığını yaptığım için, bana herhangi bir yetişkinin ayırdığı vakitten fazlasını ayırır, adeta yetişme sürecime kılavuzluk ederlerdi. Gün gelip de başka bir kente üniversite öğrenimi için gidince görüşmelerimiz seyrekleşti ve iletişimimiz mektuplarla sürmeye başladı. İlk mektubu, üniversiteye yazılıp kampüsteki altı kişilik yurt odasına yerleştiğim hafta aldım. Üç dostum kafa kafaya vermiş, her biri bana "özel" birer mektup yazmış ve üç mektubu birbirlerine göstermeden tek bir zarfta bana yollamışlardı. Bay G, mektubunda güçsüzlerin yanında yer alıp güçlülere karşı gelişen mücadelede saf tutmamı; Bay O, önemli olanın güçlü olmak değil, erdemli olmak olduğunu; Bay N ise, güçsüz de olsam kampüsteki kızlardan öğreneceğim çok şeyin olduğunu vurguluyordu. Bir bakıma, üç ağabeyimin tavsiyesi, şöyle tek bir tümcede özetlenebilir türdendi: "Merhametli bir devrimci olarak erdemli yaşarken, kızları da ihmal etme!..." Mektubu çok sonraları defalarca çözümledim. Gerçekte üç ağabeyimin de, yukarıda "başaramadığı"nı söylediğim şey ile bana yaptıkları tavsiyelerin mesajı büyük ölçüde örtüşüyordu. Bay G, Bay O ve Bay N, devrimci olmakla güçlü olmak arasında uzlaşmaz bir çelişki olduğunu düşünüyor, bir devrimciye en çok yakışanın güçsüzlük olduğunu ileri sürüyor gibiydiler. Şüphesiz, bu vurguları kasıtlı bir dünya

görüşünün ince elenip sık dokunmuş ifadeleri değildi, dostça bir muhabbetin latife dolu sözleriydi. Yine de altta yatan bir saklı varsayım kendini fena halde ele veriyordu: Üç dostum da hüznü, acımayı ya da merhameti öven bir güçsüzlük düşüncesinin etkisi altındaydı.

En azından benim içinde yetiştiğim çevrede, devrimciler dünyayı kendi bulduklarından daha güzel bir yere dönüştürerek bırakmak arzusu taşıyan yürekli insanlardı. Kişisel çıkarlarını çoğun unutur, herkes için kendi başlarını derde sokmaktan geri durmazlardı. Zeki, dikkatli, bilgili ve erdemli bu insanlarda beni şaşırtan şey, devrime olan bağlılıklarının gerisinde felsefi bir kavram karışıklığının olduğunu fark etmek oldu: En kısa ifadesiyle, *varlıkları doğal güçlerinden alıkoyan koşulları ortadan kaldırmak* biçiminde tarif edilebilecek devrimcilik, nasıl olmuşsa güçsüzlere duyulan bir gönüldaşlık, güçsüzlükle özdeşleşme, güçsüzlüğe acıklı methiyeler düzmeye dönüşmüştü. Devrimci yoldaşlarımda –ayırt edilmesi pek de kolay olmayan– bu kavramsal yer değiştirmeyi bugünlere dek değişik bağlamlarda hep gözlemledim. Zamanla, altta yatan temel sorunun bu kitabın temel öğretisiyle çok yakından ilgili olduğunu fark ettim: Devrimciler de sevince dönüşmeyi başarmakta zorluk çekiyor, dahası çoğu zaman, bunun ne anlama geldiğini bile sorgulama fırsatı bulamadan yaşıyordu.

Gerçekte, Güç kavramı üzerindeki tozları temizlemek ve onu sevinç kavramıyla *bir-ve-bir arada* düşünebilmek, bu kitapta uzun uzadıya anlattığım hüzünlü varsayımlarımızı terk etmemize bağlıdır. Spinoza'nın *Ethica*'da yapmaya çalıştığı da budur. Doğa/Tanrı, her şeyden önce sonsuz ve sürekli bir güç oluşturur. "*O* var*dır* ve güç uygular" demek istemiyoruz; Doğa/Tanrı'nın bizatihi kendisi öncesiz ve sonrasız bir güç ifade edegeliştir. Olmuş-bitmiş bir yüce varlık olarak falan değil, bildiğiniz Doğa/Tanrı olmaklık bakımından kıpır kıpır bir eylemeklik, şeylerin birbirleriyle karşılaşmalarının toplamı anlamında bir dölleniş, türeyiş, çoğalış, kayboluş, yeniden ve yepyeni

tarzlarda sonsuza kadar beliriş, varlığa geliş, varlıkta kalış, çözülüş ve yeni varlığa gelişlere yol veren bir eylemekliktir. Tam da bu nedenle, hem Doğa/Tanrı'dan türeme ve hem de onda var kalıp yine onda çözülecek olmaklık bakımından canlı cansız tüm *modus*ların özü güçtür. Buradaki "öz" bir varlığı o varlık yapan, yalnız ona özgü ayırt edici esas değil, tersine, bütün varlıkların paylaştığı bir ortaklık anlamına gelir. Bu ortaklık, önceki bölümlerde değindiğim, her varlığın var-kalma çabası göstermesi, var-kalma ısrarı, direnci ya da dirayeti sergilemesi anlamında *conatus*tur.

Spinoza öğretisinden çıkarılabilecek derslerden belki de en önemlisi, Doğa/Tanrı'*dan* olma ve O'*nda* olma açısından irili-ufaklı bütün varlıkların ortak mayasında bulunan bu "güç" unsuruyla barışmamız gerektiğidir. Bu tür bir barış için, göğe doğru yükselen dev bir çınarın gövdesinde, sertliğiyle zamana direnen bir granit parçasında, düştüğü toprak zeminde titreyen, dağıldı, dağılacak haliyle dağılmaya direnen su damlasında ve başka her şeydeki bu güç ifadesini fark etmeyi öğrenmeliyiz. Spinoza, tam da bu nedenle, her biri güç ifade eden varlıkların birbirleriyle karşılaşmalarında biri lehine olanın diğeri aleyhine olduğu anlarda bile, Doğa/Tanrı'daki güç kıpırdanışlarının olağan seyrinden başka bir şey olmadığını fark etmemizi ister. Bir sivrisineği, ayak parmağımı en hassas noktasından sokarken yakaladığımda duyduğum öfke belki kaçınılmazdır; ama güçle barıştığım ölçüde, ortada bir fenalık olduğunu düşünmekten çok, Doğa/Tanrı'daki her varlık gibi bu varlığın da belirlendiği biçimde eylemekte olduğunu ayırt ederim. Benzer biçimde, gücüm yeterse sivrisineği derime yapıştıracak şaplağı vurmaya hakkım vardır. Bu hak, insan olduğum için değil, varlıklar arasında sıradan bir varlık (*modus*) olmamdan ötürüdür. Ne fazla ne de eksik!

Var-kalma çabası anlamındaki "güç" kavramıyla bu kitabın başından beri vurguladığım "sevinç" kavramı arasında ayrılmaz bir bütünlük vardır. Güçlü olduğu-

muz ölçüde sevinçli olacağımızı söylemek kadar, sevinçli olduğumuz ölçüde güçlü olacağımızı söylemek de aynı derecede doğrudur. Kimilerinin aklına, güçlü ve sevinçli bir yaşamın erdemli bir yaşam olmak zorunda olup olmadığı gelebilir. Acaba, devrimci dostlarım Bay G, Bay O ve Bay N, güçlü ve sevinçli olmanın yetmeyeceğini, bundan fazla bir de erdemli olmak gerektiğini söylerler miydi? Bir başka deyişle, güçlü ve sevinçli olmak ahlaken iyi midir?

Bu eski bir sorudur. Hatta o kadar eskidir ki, geçen iki bin yıl içinde tümüyle yanlış bir soruya bile dönüşmüştür. Çağdaş insan, kendisine "iyi bir diş hekimi" önerilmesini istediğinde, en temelde işini başarıyla icra eden bir hekimin önerilmesini istemektedir. Eğer bu ifadede geçen "iyi" sözcüğünü yanlış anlamış biriysem, tavsiye bekleyen arkadaşıma sözünün eri, komşuları tarafından sevilen, yardımsever ya da merhametli biri olmakla tanınan bir diş hekimini "iyi bir insan" olarak önerdiğimde benden bekleneni vermemiş olurum; çünkü modern zihinlere göre, "iyi bir diş hekimi" ile "iyi bir insan" arasında artık zorunlu bir bağ kalmamıştır. Biri pekâlâ mesleğinde usta, kusursuz bir yetenek ve mesleki beceriyle donanmış olabilir ama hiç de iyi biri olmayabilir! Tersi de doğrudur; ahlaken iyiliği su götürmez bulunan biri, iş mesleğini icra etmeye gelince son derece beceriksiz biri olabilir. Buradaki açmaz, "iyi" kavramının, *var-kalma çabasını göstermede hünerli olmak* biçiminde ifade edilebilecek tek bir bütüncül anlamdan çıkıp, birbirinden kopuk iki farklı anlamı çağrıştırır hale gelmesindedir. Bunlardan biri *işinin ustası olmak*, diğeri ise *kendi var-kalma çabasını umursamayıp kendini feda eden erdemli biri olmak* anlamlarına gönderme yapar. Böylece "iyi" kavramının, bütün varlıkların özü olduğunu söylediğimiz var-kalma çabasıyla doğal-dünyevi bağı da kesilmiş olur; artık, iyi, ya belli bir işlevin başarıyla gerçekleştirilmesini ifade eden teknik bir terime ya da aşkınca inanışların, dinsel dogmaların, sevincini yitirmiş çileci toplumların töresinden beslenen hüzünlü bir vicdan gıdasına dönüşür.

Buradaki içkinci etiği fark etmeyenlerin, basitçe var-kalma çabası gösteren birini başkalarının dert ya da sorunlarını umursamayan hesapçı bir bencil saymaları olasıdır. Bu yanlış bir anlama olurdu. Gerçekte böyle biri, tam da var-kalma çabası içinde olmanın bir gereği olarak iyi biri olmayı başarmış biri olacaktır. O görkemli deyişin sezdirdiği gibi: "Ben'i yeterince konuksever olanın bencilliği, erdemli bir dünya sevgisi getirir..." Bu anlamda Spinoza'nın etiği bu türden bir bencilliği (eğer bencillikse) düpedüz özendirir; tek koşul, "*ben nerede biter, dışarısı nerede başlar?*" sorusuna yanıt veremeyecek ölçüde evrenle birleşmeyi başaracak bir var-kalma sevinci duyabilmektir. Bu aynı zamanda devrimci bir dönüşümdür. Bilge bir bencildir devrimci; ne sözde aşkın bir Tanrı'ya yaranmak ister ne de sözde merhamet kurar ötekinin iyiliğiyle. Kendi iyiliği *için* zorunludur ötekinin iyiliği.

Bir davranışın gerisinde yatan temel motivasyonun, kişinin *kendi iyiliği için* oluşunun, o davranışı ahlaki bir erdem olmaktan daha en başta çıkardığını düşünenler vardır. Felsefe tarihinde bu düşünüşü zirveye çıkaran ismin Kant olduğu söylenir. Belki Kant, Darwin'i okuyacak kadar yaşasaydı, "kendilik" denen şeyin basit bir tekil-bireyci hesapçılıktan ibaret olmadığını, bu şey her neyse, içine yakındakileri, hısımları, dayanışılanları ve giderek *türü* de alabilen epeyce geniş bir kavramı çağrıştırdığını fark ederdi; dahası, insana da herhangi bir ayrıcalık tanımaya olanak vermeyecek biçimde, Doğa-Tanrı'daki irili-ufaklı tüm varlıkların kendi var-kalımı için düşünmekten başka türlüsüne belirlenmediğini ve bu belirlenimin bir *dışarısı* olmadığını da ileri sürebilirdi. Belki de gerçekliği anlamaya yönelik çabalarımızdan derlenen bu en iyi verilere karşın Kant yine de yalnızca insanın bu evrensel belirlenimden muaf olduğunu, olabileceğini ya da olması gerektiğini söylemekte ısrar ederdi. Aşkıncı varsayımların hüzünlü sonuçlarıyla belki de en baştan barışmış böyle bir deha, bu durumda bizleri ikna etmek

için daha görkemli kim bilir başka hangi varsayımları çoğaltmamızı sağlardı?

Nietzsche, insan da dahil olmak üzere hiçbir varlığın, kendi iyiliği için eylemekten başka türlüsünü yapamayacağını teslim etmek bakımından Spinoza'yla aynı fikirde olduğu gibi –türlü itirazlarına karşın–, Darwin'le de çoktan hemfikir olma olanağı bulmuş bir gerçekçiydi. İnsanın tüm yapıp-etmelerinde onu en derinden belirleyen bir *güç istemi*nin olduğunu ileri sürmekle, Darwinci doğal seçilimin ortaya koyduğu *doğal çevresine en iyi uyum sağlayanın var kalacağı* bilgisi arasında Doğa/Tanrı'nın belirlenimini aşacak ölçüde büyük bir fark yoktur. Üstelik Nietzsche, her biri kendince güç istemini ifade eden tekil insan varlıkları arasındaki gerilimin de, insanın kendindeki bu istemi doğallık ve bir tür "yazgı sevgisi" (*Amor fati*) biçiminde algılamak kaydıyla sevinçli bir dünya konukluğuna dönüştürebileceğinden emindir. Güçsüzlüğün yüceltilmesi anlamında bir hüzün, Nietzsche'ye göre tastamam bir zayıflık belirtisidir. Gerçi zayıflığın bir toplumda belli bir dönem için egemen mizaca dönüşebileceğinden kuşkulanarak, "keşke Darwin tümüyle haklı olsaydı..." der gibi bir hali de yok değildir; ama en temelde Doğa/Tanrı'da cereyan eden var-kalım didişmesini kendince "yaşamanın en coşkulu tarzı" sayacak ölçüde Spinozacı bir düşünürdür Nietzsche.

Kim Thuy, yazdığı bir romanın kapağına şöyle yazmış: "Hayat, kederin yenilgiyi peşine taktığı bir çarpışmadır" (Thuy, K., 2014). Sahiden de, elimizden en sık tutan duygu "keder" ise şayet, onunla el ele gideceğimiz yolun sonunda, bizi yenilgiden başkası bekliyor olamaz. Oysa sevinç ve coşku, hemen her zaman zafer yolunda atılmış en doğru ilk adım olduğunu daha yolda bize anımsatır. Manganelli'nin anımsattığı bir hikâye, bu olguyu kavramamıza yardımcı olabilir (Manganelli, G., 2002, s. 188): Büyük İskender, bugünkü Lübnan'da yer alan Tyros'u kuşattığında beklemediği bir dirençle karşılaşmış. Kuşatmayı kaldırmaksızın ordusuyla dinlenmeye

çekilirken, kuşatmayı kaldırmak ve yenilgiyi kabul etmek fikrinin ağır kederiyle sinsi bir uykuya dalmış ve de o yorucu günün gecesinde bir düş görmüş. Düşünde gördüğü Yunan mitolojisinden tanıdığımız "Satir" (İngilizce *satyr*), şu insan-hayvan görünümlü, şeytan kulaklı yaratıkmış. Satir, düşteki konukluğunda İskender'e öylece görünüp, sessizce durmak dışında bir şey yapmamış. Bu düşten kimilerince gereğinden çok etkilenen büyük komutan çareyi düş yorumcuda aramış... Yorumcu düşte görülen "satir" üzerine düşündükçe, bu sözcüğün eski Yunancada hem *satyr* hem de *satyros* biçiminde kullanıldığını yüksek sesle keşfetmiş. Henüz boş gözlerle kendisini izleyen İskender'e büyük bir heyecanla dönmüş, eğilmiş ve kulağına ilk heceyi sözcüğün kalan öbeğinden ayırarak fısıldamış: "Sa", "Tyros", yani, "Tyros senindir." İskender'in ertesi gün Tyros'u coşkulu bir zaferle ele geçirdiğini biliyoruz.

Eğer bu kitap boyunca kurtulmamız gerektiğini ileri sürdüğüm aşkınca varsayımların hâlâ etkisi altında biriyseniz, büyük olasılıkla İskender hikâyesinin ana fikrinin rüyalarda açığa çıkan gizlerin önemi olduğunu düşünebilirsiniz. Böylece, kim bilir, belki de aşkın bir varlık İskender'e rüyası aracılığıyla kudret göndermiştir! Oysa, eğer bir parça bile olsa içkincilik yolunda ilerleme kaydetmişseniz, olan bitenin basitçe rüya yorumcusunun yaratıcı bir esinle İskender'e sevinç duygusu aşıladığını, tam da böylesi bir *sevinçli motivasyon* sayesinde zaferin elde edildiğini düşünürsünüz. Gerçekte, İskender'in başkaca pek çok nedenin bir sonucu olarak zaferi kazandığını düşünmek her şeye karşın daha makul olabilir; belki de anlatılan hikâye tümüyle uydurmadır. Gelgelelim, bu tür bir anlatı karşısında bizim kuracağımız neden-sonuç ilişkisinin ne ölçüde dünyevi, sevinçli ve güçlü olduğunu saptamak her zaman daha önemlidir.

Güçsüzlükle kederin, güçle de sevincin hep bir arada olduğunu fark etmenin yaşamlarımıza katkısı sandığımızdan büyük olabilir; çünkü en azından tersinin, yani bu ilişkiyi fark edememiş olmanın sakıncaları epeyce

açıktır. Bunu görmenin en iyi yolu yine Spinoza'dan yardım almak olabilir. Spinoza, *Ethica*'nın üçüncü bölümünü bütünüyle "duygulanışlar" dediği bir konuya ayırır. Duygulanış kavramından Spinoza'nın ne anladığını yine kendi verdiği tanımdan çıkarabiliriz. Üçüncü bölümün girişinde şöyle yazar: "Duygulanış deyince bedenin eyleme gücünün artması ya da azalmasıyla sonuçlanan etkilenişleri ve bunlara ilişkin zihinde oluşan fikirleri anlıyorum" (*E* III, Tanım 3). Bedenin etkilenişleri ve bunlara ilişkin zihinde oluşan fikirler... Aynı bölümün sonuna doğru, Spinoza'nın bedenlerin eyleme güçlerini artıran etkilenişlere "sevinçle duygulanmak" azaltan etkilenişlere ise "kederle duygulanmak" dediğini görürüz. Öyleyse, hayat dediğimiz bu zorunlu karşılaşmalar dünyasında bedenimizin eyleme, var-kalma, güçlenme yetkinliğini artıran etkileşimler olduğu kadar, bedenimizin eyleme gücünü azaltan ve yetkinliğini düşüren etkileşimler de vardır. Etkileşimlerden tümüyle uzak kalmak gibi bir olanağımız olmadığı gibi, nasibimize yalnızca bize yarayan etkileşimlerin düşeceğini umma olanağımız da yoktur. Bir başka deyişle, hayatta sevinçlendiren karşılaşmalar gibi kederlendiren karşılaşmalar da olacaktır.

Spinoza, her türden erekselciliği reddetmek, insan merkezli aşkıncılıktan uzak durmak ya da özgür iradeye bel bağlamaktan kaçınmak gibi bizim bu kitapta savunduğumuz bütün tutumların sahibi olsa da, neyse ki bu karşılaşmalar dünyasında tümüyle çaresiz olduğumuzu ve daha iyi bir hayat için kılımızı bile kıpırdatmamamız gerektiğini düşünmez. Karşılaşmalar ve etkileşimler, Doğa/Tanrı'daki zorunluluk gereği zorunludur; bununla birlikte hem etkileşimler hem de bu etkileşimlere ilişkin fikirlerimizin idaresi hiç değilse bir ölçüde elimizdedir. Spinoza, *Ethica*'da zorunlu karşılaşmalara bağlı olarak gerçekleşen etkileşimleri ve bunlara ilişkin fikirlerimizi, -fazlaca bir beklentiye girmeksizin- ne ölçüde ve nasıl yönetebileceğimizi karmaşık sisteminin incelikli ayrıntıları arasında açıklar. Kuşkusuz bu ayrıntıların tümü sahici bir

kavrama için gereklidir; ne var ki Spinoza'ya olabildiğince sadık bir indirgeme için şu kadarı söylenebilir: 1. Zorunlu karşılaşmalar ve bunlara bağlı etkileşimlerden kaçınmanın tersine, karşılaşmaları sen olabildiğince çeşitlendirmeli ve bunlara bağlı etkileşimlerin kaynağı olabildiğince sen olmalısın! 2. Zorunlu karşılaşmalara bağlı bedenindeki etkileşimlere ilişkin fikirlerini, Doğa/Tanrı'nın zorunlu işleyişinden giderek daha çok ve daha doğru haberdar olarak sen düzeltebilirsin! Bu iki maddede indirgenen Spinoza'nın duygulanışlar öğretisinin daha da özeti şu olabilir: Daha etkin ol ve etkileşimlerini doğru anlamlandır! Şimdi bu iki maddeyi biraz daha açımlayabiliriz.

Etkin Bir Güce Dönüşmek

Spinozacı etkin güç kavramıyla iyiden iyiye uzlaşmanın bir yolu da, başka türlü düşünebilme egzersizleri yapmaktan geçer. Fransız filozof Gilles Deleuze, bu türden egzersizleri çok severdi. Spinoza meraklısı bu filozof, en özgün yapıtlarından birini, kanıksanmış düşünme tarzlarının altını oymaya adadı (Bkz. Deleuze, G., 1994). Ona göre, yerleşik düşünme tarzının (*dogmatic image of thought*) kuşatıcı tavrı bizleri her zaman olmuş bitmiş şeylerle dolu bir dünyayı anlamaya itiyor. Sözgelimi, bir kırlangıcı, bir papatyayı ya da bir kitabı olmuş-bitmiş bir birey varlık olarak düşünmeye yeltendiğimiz her seferinde, bu düşünmeyi gerçekleştiren bir başka şey olarak kendimizi de donduruyor, böylece bir bütün olarak düşünceyi, felsefeyi ya da anlama çabasını donmuş varlıklar arası ölü bir iletişime çeviriyoruz. Oysa bir başka düşünüş tarzıyla bakıldıkta, ne kuşun kuşluğu olmuş

bitmiş bir durağanlık ne de onunla karşılaşan *ben* benzer bir bitmişlik haliyle yönelen durağanlığım. Adeta farkla olagelen, farklılaşarak olagelen ya da hiçbir zaman *tamam, şimdi tam oldu* denemez bir fark oluşun başka bir akışkan fark oluşla karşılaşması söz konusu. Deleuze, olağan bir zihin için epeyce zorlayıcı bu düşünüş tarzıyla bizi, Doğa/Tanrı'daki sürekli oluşa katılmaya davet ederken, yerleşik düşünme tarzının her seferinde bunu nasıl kesintiye uğratacağını da söylüyor. Deleuze için bir şey olarak "ben"in, başka şeyler hakkında düşündüğünü sandığı her sefer, hakkında düşünüldüğü sanılan şeyin artık orada olmadığını kavramak gerekiyor. Bu nedenle, belki de her zaman hayatın en emin olduğumuz sözde olgularına -başkaları tarafından çılgınca bulunacak olsa bile- yeni düşünme tarzlarıyla bakmak gerekiyor.

Güç kavramını bu türden bir kanıksanmış tarzın egemenliğinden kurtarma yolunda kanımca en yaratıcı fikirlerden biri ise, geçtiğimiz yıllarda yayımladığı *Arzu'nun Botaniği* adlı kitabıyla Michael Pollan'dan geldi (Pollan, M., 2001). Pollan, kitabına seçtiği alt başlıkta bizi bir soruyla karşılıyor: "Bir elmanın sizi kullandığını düşündünüz mü hiç?" Büyük olasılıkla düşünmemişizdir! Tersine, yukarıda değindiğim erekselci varsayımlarımız nedeniyle, elmayı yetiştirip çoğaltmaya özgürce karar verip bu kararı hayata geçirenlerin insanlar olduğundan o kadar eminizdir ki, eğer biri diğerini kullanıyorsa kullanan kesin insan, kullanılansa zavallı elma olmalıdır. Pollan bu ilişkiye bir de şöyle bakmamızı öneriyor: Elma, şekli, lezzeti ya da besin değeri sayesinde insan denen türün arzusunun nesnesi olmayı başarmıştır. Bir başka deyişle, tam da var-kalma çabası göstermek bakımından o denli başarılı olmuştur ki, kendi başına saçabileceği tohumlardan çok daha fazlasını biz insanları kullanarak her yere saçmayı başarmıştır. Bu bir güç ifadesidir! Elma, eğer bugün dünyanın birbirine çok uzak yerlerinde bile varsa, bu var-kalma çabasının kendisini dışa vurma tarzının ne denli güçlü olduğunu göstermez mi? Pollan, kitabında benzer bakış açısını lale,

marihuana ve patates bitkilerini de kapsayacak biçimde genişletiyor. Bütün bu bitkilerin birer tür olarak var-kalım çabalayışlarında, kendisini mutlak patron sanan insanın, itaatkâr bir hizmetli gibi arzusunun nesnesini çoğaltıp yaygınlaştırması etkili değil mi?

Pollan'ın bizi davet ettiği farklı düşünme biçimi, Spinozacı güç kavrayışı açısından da işlevseldir. Öyle ya, varlıklar var-kalma çabalarını türlü biçimlerde gösterirler. Aracınızla giderken yolunuza çıkan bir çamur topu da bir varlıktır, bir kaplumbağa da... Eğer ilkinin üzerinden geçip onu "kendi çabası"nı sürdüremez (ya da eski haliyle sürdüremez) hale getirirken, kaplumbağayı görünce ağır aksak yürüyüp gitmesini bekliyorsanız, bu kaplumbağanın çamur topuna oranla daha "başarılı" çabalamasındandır. Kaplumbağa, ifade etmeyi başardığı dirimsellik, sevimlilik, kısaca sizin arzunuzun nesnesi olabilmesi sayesinde sizinle olan bu karşılaşmadan var-kalmayı sürdürerek çıkabilecektir.

Varlıklar, çabalarının gücü, çeşitliliği ve yaratıcılığı ölçüsünde var-kalırlar. Yaz akşamları âniden kaşınan kolunuza tokat vurduğunuz her seferinde küçücük yakarcaları farkına bile varmadan ortadan kaldırıyorsanız, bu yakarca varlığının var-kalma çabasının kendisini ifade etme gücünün ve çeşitliliğinin sizin gücünüz karşısındaki yetersizliğindendir. Buradan hareket edersek, ister tek bir birey-varlıktan isterse çok sayıda bireyin bir araya gelmesiyle oluşan siyasi, kültürel ya da etnik bir grup-varlıktan söz edelim, güç açısından tavrımız aynı olmalıdır: Bir birey ya da grup, var-kalma çabasının gücü, çeşitliliği ya da yaratıcılığı ölçüsünde var-kalır.

Çok sık tartışma konusu olur: Hiçbir bellek, iletişim ya da bilinç ifadesi sergileyemez olmuş bitkisel hayattaki bir hasta, sağlıklı olduğu günlerdeki kadar var mıdır? Buraya kadar anlattıklarımız kapsamında sorarsak, soru, "o var-kalma çabası göstermek anlamında var mıdır?" biçimini alır. Üstte örneklediğimiz, yolumuza çıkan kaplumbağayı anımsayın: Evet vardır. O, her ne kadar bitkisel hayattaki

haliyle var-kalma çabasını eskiye oranla çok daha az ifade edebiliyorsa da, öznel bakımdan tümüyle vardır (muhtemelen kendisini var duyuyordur) ve nesnel bakımdan da var olduğuna ilişkin bizde yarattığı *etki* ölçüsünde vardır. Nitekim bu hasta annemiz olduğunda, onun var-kalma çabasının nesnel gözleme uygun ifadesi o sırada ne kadar azalmış olursa olsun, bizim yargımız onun öznel bütünvarlık çabasını destekleyecektir. Bunu annemiz, var-kalma çabasını iyi ifade ettiği zamanlarda, -sağlıklı olduğu günlerde- kazanmıştır ve bu kazancın *gücü* ölçüsünde şimdi de çabasının dolaylı ifadesinden yararlanmaktadır. İşte bu nedenle, hasta annemiz, diyelim bir de Nobel ödüllü bir yazarsa, o artık var-kalma çabasını sağlıklı günlerinde başkaca biçimlerde de çeşitlemiş, güçlendirmiş, adeta biriktirmiş bir varlık olarak bitkisel hayattaki varlık olmuş olacaktır. Diğer bir deyişle, bu durumdaki bir anne var-kalma çabasını öyle başarılı ifade etmiş biridir ki, artık var-kalma çabası göstermekte pek yetersiz kaldığı şu günlerde bile onun var-kalışını sağlamaya yönelik çevresinde büyük bir destek gücü hazır bulunmaktadır. Böyle bir anne *güçlü*dür ve buradaki güç, sözcüğün bütün anlamlarında sevinçli, olumlu ve imrenilesi bir var-kalma çabasının ifadesidir; bu tür bir anneyi, onu hayata bağlayan makinenin fişini çekerek sonsuzluğa uğurlamak, -bir anne olmasının yanı sıra saydığımız nedenlerden ötürü- hiç de kolay olmayacaktır.

Etkin bir güce dönüşmek, bir bakıma, *var-kalma çabamızı çeşitlendirerek güçlendirme* yaklaşımını fark etmemize bağlıdır. Var-kalma çabasının sonsuzca çeşitlenerek güçlenmiş örneği, kuşkusuz yalnızca Doğa/Tanrı'dır. Birer sonlu varlık olarak herhangi birimizden bu performansı bekleyemeyeceğimiz açıktır. Bununla birlikte, biz insanlar da var-kalma çabamızı çeşitlendirerek güçlendirmek bakımından birbirimizden farklıyızdır. Arabanızla giderken yolda karşınıza çıkan çamur topu ya da kaplumbağayı anımsayın. Kimimizin kaderi çamur topuna, kimimizinki ise kaplumbağaya benziyorsa,

bunun sebebi var olma çabamızı çeşitleme yatırımımızla ilgilidir.

Yaşam, bir anlamda var olma çabasını çeşitlendirme yatırımı sayılabilir. Buna göre, yirmi yaşında üç dil ve bir meslek öğrenmiş yüzme bilmeyen biri, aynı yaşta yalnızca bir meslek edinmiş yüzme bilmeyen birine oranla daha çeşitli bir var-kalma yatırımı yapmıştır. Yirmi yaşında üç dil ve bir meslek edinmekle kalmamış, bir de yüzme öğrenmiş biri ise, ilk iki kişiye oranla var-kalma çabasını çok daha fazla çeşitlendirerek güçlendirmiştir. Bir başka deyişle, başkaca koşullar eşit olduğunda, bu üç kişiden üçüncüsünün etkin bir güce dönüşmek bakımından çok daha başarılı bir yatırımcı olduğu söylenebilir.

Var-kalma çabasının güçlendirilmesi, zorunlu olarak ve özellikle şu ya da bu becerinin elde edilmesiyle ilgili değildir. Buradaki "beceri" kavramını olabildiğince geniş anlamda kullandığım fark edilmiş olmalı. Görme engelli, yoksul, okuma-yazma bilmeyen dul bir kadın tüm çocukluğumda derin izler bırakmıştır. Bu kadının var-kalma çabasını çeşitlendirme yolu insanları dinlemek ve fallarına bile bakmaksızın hayatlarının nasıl bir yönde gelişeceğini söylemekti. Buna tüm kalpleriyle inanan insanlar inandıkları ve kadının kendilerini dinlemesinden tarifsiz bir haz duydukları için, inanmayanlar ise merak ettiklerinden dolayı ve belki de kadını hafif alayla izlemek için sık sık kapısını çalıyordu. Gelenlerin her biri bu yaşlı ve yoksul kadına birer lokma yiyecek, üç-beş kuruş dünyalık, çal-çaput ya da çam sakızı çoban armağanı getirmeyi düşünecek kadar inceydi. Falcılık yaptığı gerekçesiyle polisle başının derde girdiği günler olmuş ama bu tehlike ona sahip çıkan yüzlerce komşu tarafından kolayca bertaraf edilmişti. Kadın yüz yaşına az bir zaman kala öldü. Kendi olanaklarıyla asla sahip olamayacağı manzaralı bir mezara gömüldü. Meryem teyze, var-kalma çabasını çeşitlendirerek güçlendirmek bakımından kendisini ziyaret eden pek çok şehirli kadından çok

daha başarılı bir yatırımcıydı; doğru devinmiş, etkin bir güce dönüşmeyi epeyce başarmıştı.

Spinoza, *Ethica*'da sık sık "etkin duygulanışlar" ile "edilgin duygulanışlar" arasında ayrım çizer; bunlardan ilkinin, varlığın kendi doğasından kaynaklanan gerekçelerle eylediğinde, ikincisinin ise varlığın diğer varlıkların etkisine bağlı kalarak eylediğinde ortaya çıktığını söyler. Kuşkusuz, Spinoza tam bir belirlenimci olduğu için, hiçbir varlığın başka varlıklardan mutlak bağımsız olarak varlığa gelebileceğini ya da varlıkta kalabileceğini düşünmez. Öte yandan, aynı Spinoza, şu iki tür eylemeklik arasında ayrım çizecek kadar da dikkatlidir: İki saat düşünelim. Bunlardan biri imal edilip pili takıldıktan sonra, -pil yettiğince- akrep ve yelkovanı doğasına uygun biçimde devindiriyor. Bir başka deyişle, kendi doğasının gerektirmesiyle devinen bu saat, etkin bir duygulanıştan ötürü deviniyor. Diğer saatin ise, başkaca her açıdan ilk saat gibi olmasına karşın, zaman zaman güçlü bir mıknatısa yaklaştırıldığını düşünelim. Artık bu ikinci saatin kadrajındaki akrep ve yelkovanın saatin kendi doğasının gerektirmesiyle değil de, başka bir bedenin (mıknatıs) etkisiyle devindiğini söyleriz. Spinoza'nın ifadesiyle, bu ikinci saat artık "edilgin bir duygulanış"la eylemektedir. Böyle söylediğimizde, ilk saatin mutlak özgür olduğunu ileri sürdüğümüz anlaşılmamalıdır; şüphesiz, ilk saat de eylediği gibi eylemeye türlü biçimlerde belirlenmiştir (yerçekimi, fizik yasalar, metalin doğası, pilin etkisi vb) ama o en azından, o sırada kendinde bulduğu doğallığın dayatması dışında başka bir dayatma olmaksızın eylemektedir. Bu, hiçbir anlamda ilk saate mutlak bir özgürlük bağışlamaz; ama ilk saati ikinci saate oranla daha etkin kılmaya yeter. Spinoza, diğer tüm varlıklar gibi, biz insanların da olabildiğince etkin duygulanışlarla eylemesinin kendimiz için en iyisi olacağını söyler. Bunun nedeni apaçıktır: Etkin bir duygulanışla eylemek, varlığın kendi doğasının gerektirmesiyle eylemektir ve bu varlığın var-kalma çabasına (*conatus*) katkı yapar, sonuç sevinçli

bir devinimdir. Ne var ki, bu hiç de kolay iş değildir!... Doğa/Tanrı'daki karşılaşmalar sonsuz, bedenler sonsuzca çeşitli, etkileşimler öngörülemez ve bizler de başka bedenlerin etkileriyle duygulanmaya pek yatkınızdır. Bir başka deyişle, edilgin duygulanışların insafına kalıp savrulmak, pek çoğumuz için olağan bir yaşam seyri olabilir.

Öte yandan, insan söz konusu olduğunda işlerin ne ölçüde çetrefilleştiği bellidir: Bir saat, tasarlanmış bir bedendir ve dilediğimiz zaman onun nasıl tasarlandığını en küçük ayrıntısına kadar söküp inceleyebiliriz. Oysa bir insanın tasarlanışına tanık olan olmamıştır. Üstelik, bir insandan söz ederken, bir saatten söz eder gibi "tasarım"dan söz etmek bile gülünç görünebilir. Öyleyse, bir insan söz konusu olduğunda onun etkin duygulanışlarla eylediğine, yani başka etkilerin insafına göre değil de, kendi doğasının gerektirmesiyle eylediğine nasıl hükmedebiliriz? Hangi durumlarda bir insan, doğasının gerektirdiği gibi eyliyor olabilir? Etkin duygulanışlarla eylediğimizden, edilgin bir belirlenim altında olmadığımızdan nasıl emin olabiliriz?

İşte bu güçlükle başa çıkmanın en kolay yolu yukarıda anlattığım türde bir var-kalma çabası çeşitlendirme stratejisinin değerini anlamak olabilir. Meryem teyze fal bakmayan kör bir falcı olarak eylerken, kendi doğasının gerektirmesiyle eyleyip eylemediğinden habersizdi. Ne var ki onun örtük bir biçimde fark ettiğini düşündüğüm şey, başka bedenlerin etkilerine uğramaya yatkın olmaktan çok, başka bedenleri etkilemeye yatkın olduğu durumların sıklığını artırmanın kendisine daha fazla yaradığı idi. Etkindi. Etkilediği etkileşimler, etkilendiği etkileşimlerden fazlaydı. Var-kalma çabasını bu yoldan çeşitlendirerek etkin olabileceğini fark etmişti. Meryem teyzenin etkin bir güce dönüştükçe sevinçli, sevince dönüştükçe de etkin olabilmeyi başardığını eklemeliyim. Onu, tüm sevenleri, sevinçli bir kadın olarak anımsayacak...

Etkin bir güce dönüşmekle, var-kalma çabasını çeşitlendirerek çoğaltma arasındaki karmaşık ilişkiyi fark etmiş olmalısınız: Kimse, "etkiye uğramak yerine etkide

bulunan bir varlık olacağım" diyerek bu oyunu başaramaz; oyundaki başarı için, bu farkındalığın var-kalma çabasını çeşitlendirmekle desteklenmesi gerektiği açıktır. Dediğim gibi, herkes var-kalma çabasını kendince bir yoldan çeşitlendirebilir. Doğa/Tanrı'nın keşfedilip öğrenilecek unsurları öyle sonsuzdur ki, kimse kendisine hiçbir fırsat kalmadığını, tüm fırsatların çoktan tüketildiğini ileri süremez. Tabii, hüzünlü varsayımların etkisiyle iflah olmaz bir çileciliğe düşmemiş ve onu bu dünyadan koparan bir melankolinin esiri olmamışsa...

Anlattıklarım, bir anlamda Spinozacı bir eğitim felsefesi olarak da düşünülebilir: Etkin bir güce dönüşmek ve bununla eşzamanlı olarak var-kalma gücü çeşitlendirmek ancak Doğa/Tanrı'yı öğrenmekle olanaklıdır. Öğrenme asla araçsal faydaları biriktirmek olarak anlaşılmamalıdır; öğrenme kavramında öyle saklı bir değer vardır ki, bu değeri formel öğretimin tek başına kazandırmasını beklemek boşunadır. Eğitimin en uzak ufku Doğa/Tanrı'yı öğrenmek olarak düşünüldüğünde, okullarda yapılanın tanım gereği yetersizliği de ortaya çıkar: Hiçbir okul size Doğa/Tanrı'yı bütünüyle öğretemez. Üstelik, müfredatını hüzünlü dünya görüşlerinden devşirmiş çok sayıda toplumun uzun zaman varlık göstermiş okullarının Doğa/Tanrı'yı öğrenme yolunda birer engel olduğunu düşünmek için bile iyi nedenlerimiz vardır. Nobel ödüllü Alman yazar Herman Hesse'in *Çarklar Arasında* adlı romanı bu olgunun hazin bir hikâyesidir (Hesse, H., 1990). Küçük bir kasabanın başarılı ve mutlu küçük Hans Giebenrath'ının, gönderildiği manastır okulunda, çalışkan ama mutsuz bir çocuğa nasıl da hızla dönüştüğü anlatılır. Dinsel dogmalarla katı bir disiplinin bedenleri kuşatması gerektiğini, bunun Tanrısal bir buyruk olduğunu düşünen aşkıncı rahipler, Doğa/Tanrı'yı tanımaktan onu hepten alıkoyunca, okula gelmeden önce balık tutan, çayırlarda dolaşıp canlıları keşfeden Hans, giderek hüznün ve melankolinin pençesine düşer. Öğretimi, çocukların olabildiğince etkide bulunan varlıklar olarak

Doğa/Tanrı'yı öğrenme devinimleri değil de, rahiplerin ve diğer yetişkinlerin etkilerine uğrayarak edilginleşme süreçleri olarak anlayan bu bağnaz aşkıncılar, Hans'ın kederli duygulanışlarının temelini atarlar.

Spinoza, etkin duygulanışları gerçek sevinç nedeni saymakla birlikte, diğer bedenin etkisine maruz kalınan kimi durumlarda da, edilgin bedende kısmen güç artışı olabileceğini söyler. Bir başka deyişle, en iyisi etkin duygulanışlarla sevinçlenmek olsa da, kimi karşılaşmalarda edilgin de olsak var-kalma gücümüzü nispeten artırabileceğimiz söylenir. *Çarklar Arasında* romanında Hans bu türden bir karşılaşma yaşar. Hermann Heilner, manastırın insanı kederli duygulanışlara iterek edilginleştiren ortamını fark etmiş ve Doğa/Tanrı'yı kendince başka yollardan öğrenme yoluna çoktan girmiştir. Bu karşılaşmanın etkin gücü her ne kadar Heilner olsa da, Hans'ın bedenine de belli bir güç artışı düşmüştür.

Çarklar Arasında romanı, basitçe güç ile sevinç arasındaki ilişkinin tersten bir kanıtı olarak da okunabilir: Kederde zayıflık vardır!... Bu ilişkinin düzden bir okuması için önerebileceğim iki kaynaktan biri *Zorba* (Kazancakis, N., 2000), diğeri ise *Lazarus Güldü* (O'Neill, E., 2004) adlı yapıtlardır. Okumakta olduğunuz kitap sizde az da olsa olumlu bir etki yapmış ama kafanız hâlâ karışıksa, Kazancakis'in *Zorba* adlı romanıyla zihinsel bir berraklaşmaya ulaşabileceğiniz konusunda sizi temin ederim. Kimi eleştirmenlere göre, romanın Alexi Zorba karakteri bir yaşam ustalığı için başlı başına yol haritası olarak düşünülebilir. Romanın anlatıcısı, yıllardır terk edilmiş duran baba yadigârı bir madeni yeniden işletmeye açmak üzere çıktığı yolda karşılaşır Zorba'yla. Patronla Zorba'nın birbirine epeyce karşıt karakterleri üzerinden anlatılan hikâyenin neredeyse bütün dünya okurları üzerindeki en büyük etkisi, sevince dönüşmüş bir yaşama ustası olarak Zorba kişiliğinde düğümlenir. Altmış beş yaşındaki eğitimsiz bir amele olan Zorba, Balkan savaşlarına katılıp hayatta kalmayı başarmış, aşçılığı kusursuz, her an dans

etmeye hazır, müzisyen, herhangi bir kadına değil, kadın türüne âşık, onlara bir başyapıta yaklaşır gibi yaklaşan ve sevişmeyi arınma sayan, adeta ergence bir coşku ve sevinçte kalıcı ikameti başarmış biridir. Patronu da dahil, çevresinde pek sık gördüğü Tanrı'ya kulluk etmeye meraklı çileciler ya da düşünmekten kafaları büyürken, bedenleri küçülmüş edilgin zavallılara benzemeye hiç niyeti yoktur. Zorba'nın pusulası hiç de karmaşık değildir: Doğasının gerektirmeleriyle barışık, bedenli, etkin, meraklı ve -hem bir neden hem de bir sonuç olarak,- her fırsatta sevinçli!

Andre Gidé şöyle diyor: "Bilin ki sevinç kederden daha ender, daha güç ve daha güzeldir. Bu olağanüstü önemli keşfi bir kez yapmayı başardığınızda sevinci ahlaki bir yükümlülük olarak kucaklamalısınız." İlla ahlaki bir yükümlülük arayacaksak, sevinç sahiden de düşünülebilecek en görkemli ahlaki yükümlülük sayılmalıdır. Spinoza'nın, başyapıtına "etik" adını vermesinin temel nedeni de budur. İnsan, Doğa/Tanrı'dan türeyen bir varlık olduğunu kabullenmeye en yakın olduğu anlarda bile, kendisinin, kaynağı bu tek Doğa/Tanrı olmayan bir ahlaki erdemin, iradenin, seçme olanağının sahibi olduğunu düşünür. Spinoza kitabına *Ethica* başlığını koyarken, insanları sanki doğanın her yerinde bulunan diğer unsurlar gibi, çizgiler, yüzeyler ya da katı cisimlerden söz eder gibi ele alacağını söyler. İnsanın bu biçimde ele alınışıyla ortaya çıkan temel bulgu, var-kalma çabasının gösterilme biçimlerinden en akla uygun olanının, Doğa/Tanrı'da meydana gelen güç ifade edişlerle aracısız tanışma, uzlaşma ve kaynaşma olacağını gösterir. Bu sevinçli bir olumlama olduğu kadar, etkin güce dönüşme sezgisinin de gösterildiği anlamına gelir. Spinoza'ya göre "etik" ancak bu tür bir olumlama ile olanaklı olabilecek yaşama ustalığının araştırılmasıdır.

Nietzsche, "Hayata evet de!..." derken, bütün sözde değerlerin kuşatmasını kırmamıza olanak verecek bir Doğa/Tanrı sevgisiyle sevinçlenmemizi öneriyordu: "Ve bir kez olsun hora tepmediğimiz günü yitmiş saymalıyız

biz. Ve yanı sıra kahkaha getirmeyen her gerçeği uydurma saymalıyız biz!" (Nietzsche, F., 1991, s. 202). Önce Spinoza, ardından da Nietzsche, çileci ve kederli bir kutsallıktan bir an önce kurtulmamızı, bunun yerine sevinçli bir dünya sevgisini benimsememizi salık veredursun, büyük kalabalıklar gülüşü hafife alma eğiliminde ısrar etmişler ve korkarım bugün de etmektedirler. Eugene O'Neill, o muhteşem oyunu sahneye koyduğunda, bir bakıma kalabalıkların bu tavrını odağına almıştı. *Lazarus Güldü* oyununda perde, *İncil*'deki hikâyenin bizi bıraktığı yerden açılır:

> ... İsa Beytanya'ya vardığında Lazarus ölmüş ve dört gündür mezardaydı. Mezar bir mağaraydı, önüne de bir taş koymuşlardı. İsa, "taşı kaldırın" diye buyurdu. İsa gözlerini yukarı kaldırarak, "Ey Baba, beni işittiğin için sana şükrederim..." Bunları söyledikten sonra yüksek sesle bağırdı: "Lazarus, dışarı gel!" Ardından ölü elleri ayakları sargılarla bağlı, yüzü bezle sarılmış olarak dışarı çıktı (*İncil*:Yuhanna 11: 38-44).

Perdenin açılmasıyla Lazarus tozlu bir loşluktan güneşli aydınlığa doğru ilerler. Dipdiridir. Üzerindeki sargılar yavaşça çıkarılır. İşte tam bu sırada Lazarus gülmeye başlar. Samimi, derinden gelen, yumuşacık ama kararlı bir gülüştür. Uzun uzun güler Lazarus; bir kez takılınca izleyenleri de gülüşe boğan bir yaşama davet gibidir gülüşü. Gülüşünü kesmeden İsa'ya sarılır ve kucaklar, ardından da kız kardeşlerine ve mağara girişinde onu karşılayan tüm insanlara... Lazarus gülmektedir.

Bu muhteşem oyunun açılışı başlı başına dikkate değerdir. "Ve İsa ağladı..." denilmesine pek alışık çileci Hıristiyan toplumu için özellikle ilginç olması gereken bu sahne, hayata karşı ağlamaklı tavrı birdenbire olumlayıcı bir gülüşle değiştirmektedir. Lazarus, bu görkemli açılış sahnesinden hemen sonra tüm çevresini gülümseyerek izler. İnsanların yüzlerine, çiçeklere, ağaçlara ve gökyüzüne büyük bir hasret ifadesiyle bakar. Gördüklerine tanıdık imgeler değil de her biri mucizevi ilginçlikler

taşıyormuş gibi bakmaktadır. Tam o sırada, dirilişinin onda uyandırdığı coşkulu duyguların yegâne ifadesini bulmuş gibi konuşur ve şu üç sözcüğü art arda dile getirir: "Evet, evet, evet."

Oyunun açılışını O'Neill, hayata yeniden ve ilk kez bambaşka bir gözle bakmaya başlamak olarak kurgulamıştır; oyun başlarken biz çileciler de bir anlamda hayata -şimdi, burada- yeniden başlamayı deneyimleyebiliriz. Oyun ilerledikçe bu yeni hayatın dokusu da belirginleşir; çünkü Lazarus'u bekleyen kalabalık içinde daha fazla merakını bastıramayacak olanlar vardır. Sorarlar: "Lazarus söyle bize, sen öldün ve dirildin, ölünce bir yere gittin ve sonra oradan döndün, söyle bize, orada ne vardı? Ölmek nasıl bir şey?"

Bu sorular üzerine Lazarus'un gülüşü iyiden iyiye kahkahalara dönüşür. Kendini zorlayarak az da olsa gülüşüne ara vererek konuşacak fırsatı bulur ve şöyle der: "Dostlarım, ölüm yok! Sahiden. Yalnızca hayat var. Yalnızca Tanrı var. Yalnızca inanılmaz bir sevinç var. Adına ölüm dediğimiz ve bu yakadan bakınca bize bir hiçliğe karışmak gibi görünen o şey, hiç de öyle değil. Ölüm, sürekli bir serpilip gelişme ve sürgit bir yaşama doğru pasaj yalnızca..."

Lazarus'un konuşması giderek ilginçleşir. Öte yakadan verdiği haberler o güne kadar kimsenin duymadığı türdendir. Ölmek denen deneyimin korkutucu hiçbir yanı yoktur. Bu dünyadaki temel meşguliyetimiz yalnızca öğrenmek olmalıdır; hayatı öğrenmek ve tüm benliğimizle sevmeyi öğrenmek... Öte dünya korkusu yersiz, boş ve uydurmadır.

Lazarus'un dirilişi basitçe gülüşten ibarettir; deneyimlediği her neyse, hiç de korku tacirlerinin anlattıklarına benzememektedir. Nitekim bu sahneden sonra oyundaki Lazarus varlığı hızla sıradanlaşır. Gündelik işlerle herhangi biri gibi meşgul olmakta, şunu indirip bunu kaldırmaktadır. Bir farkla: O, artık, adeta sevince dönüşmüş biridir. Hayata "evet" demeyi bir mizaca dönüştüren Lazarus

için, önceki yaşamına ilişkin belli belirsiz anımsadığı hırs, telaş, korku ya da beklentiler anlamsızlaşmıştır. Lazarus sanki dirilmemiş, dirileşmiştir. Daha genç görünmekte, evinden müzik ve dans sesleri yayılmakta, hiç kesilmeyen gülüşü nedeniyle komşuları barındığı yere artık "Gülüşün Evi" demektedir.

O'Neill, oyunun geri kalanını, boş inançla siyasetin nasıl bir kirli işbirliği içinde olduğunu göstermeye adar. Romalılar giderek Lazarus'un yaşam tarzına bağlanmakta, ölümden korkmak yerine gitgide daha fazla yaşamdan söz eder olmakta, belki de bunun bir sonucu olarak, siyasi otoritelere karşı cesurca dikilebilmektedir. Oyunda Caligula adıyla temsil edilen zihniyet, aşkıncı bir dünya görüşüyle kitleleri sömürmekten ibaret bir hal almış siyasetin ete kemiğe bürünmüş örneğidir. Olup-bitenden en çok o rahatsızdır. Hesabı basittir: Sıradan halk önce ölümden ve öte dünyadan korkmaz olursa, hemen ardından kendilerini bu korkuyla güden efendilerinden de korkmaz olacaktır. Bu apaçık bir kalkışmadır; düzene karşı kalkışma!

Efendilerin aklına, kitleleri sırayla mızraktan geçirme, geride kalanlara gözdağı vermek için kenti kan gölüne çevirmek gibi çareler de gelmektedir. Öte yandan, kitleler çoktan Lazaruslaşma yoluna girmiştir; öyle ya, bu Lazarus bir kez ölümden kalkıp gelmiş, hiç olmadığı gibi dirileşmiştir. Halk gülüşün tadını almış ve yüreklendirici gücü keşfetmiştir. Lazarus'a gülüşünü kesmesi emredilmiş, emre itaat etmezse ölümle cezalandırılacağı söylenmiştir. Ne var ki Lazarus, hiç de kafa tutar bir tavra bürünmeden, basitçe "ölüm yok, yalnızca hayat var, sonsuz bir sevinç ve gülüş var" demektedir.

Lazarus Güldü adlı bu oyunun sonunu meraklı okurlara bırakıyorum. Şimdilik şu kadarını sezdirmiş olmayı umuyorum: Etkin bir güce dönüşmek ancak var-kalma çabamızı çeşitlendirerek ve bu arada diğer varlıklarla karşılaşma fırsatlarını değerlendirmekle olanaklı; bu

başarıldığı ölçüde sevinçli duygulanışlarımız artmakta, eşzamanlı olarak da etkileme gücümüz çoğalmaktadır. Bunun bir çeşit "canlılığa davet" olduğunun farkındayım; miskinliğin kolay ve reddedilemez çekiciliğini de iyi bilirim. Sizi asla kandırmak istemem. Etkin bir güce dönüşmek üzere geliştirmemiz gerektiğini ileri sürdüğüm farkındalık hiç de kolay bir iş değil. Spinoza da bunun farkındaydı ve etkin olmak şöyle dursun, birçoğumuzun başka bedenlerin etkisine çoğu zaman maruz kalmaktan kaçınamayacağımızı, yani edilgince yaşayıp gideceğimiz günlerin çoğunlukta olacağını söylemişti. Daha önce söylediğim gibi, bu her zaman kötü olmak zorunda da olmayabilir.

Yine de canlılık konusunu bir kez daha düşünmenizi öneririm. David Shields, babasıyla ilişkisinden yola çıkarak hayat üzerine kaleme aldığı yaratıcı düzyazılarından birinde, Spinozacı canlılık davetini sezdiren şu satırları yazdı:

> Neden babam doksan yedi yaşında hâlâ yaşayabildiği kadar yaşamak yerine kendini uzun yaşamaya adıyor? Bana göre insanı deli edecek kadar inatçı, canlı ve ilginç ama abartmak da istemiyorum. Yaşama gücü sanki bir yaşam makinesi gibi, yorucu ve detaylı. Huzur içinde dinlenmek mi? Düşünmek bile imkânsız... Mark Harris, Saul Bellow'un neden çağdaşlarından daha iyi bir yazar olduğunu anlatmaya çalışırken, Bellow'un herkesten daha canlı olduğunu söyler ki bu babamda da var (Shields, D., 2008, s. 8).

Upuygun Fikirlerle Sevinçlenmek

Spinoza, *Ethica*'nın ikinci bölümünün 11. önermesinde kabaca şöyle der: İnsan zihninin aktüel varlığını oluşturan şey, aktüel "tekil bir şey"in fikridir. İzleyen önermelerden, Spinoza'nın burada sözünü ettiği bu "tekil şey"in insanın bedeni olduğu anlaşılır. Bir başka deyişle, insan zihni dediğimiz o şey her neyse, her insan için onun zihnini oluşturan içerik bütünüyle insanın bedeninin fikrinden ibarettir. Daha da açık söylemek gerekirse, zihinlerimizde kendi bedenlerimizde olup-bitenlere ilişkin fikirlerden başka bir şey yoktur.

İlk bakışta tuhaf görünmüş olabilir. Nasıl olur da insan zihni gibi epeyce derinlikli, geniş, yaratıcı ve üretici bir olanak basitçe bedene ilişkin fikirlerden ibaret olabilir? Yerleşik aşkıncı varsayımlarmız bu konuda Spinoza'yı anlamamıza engel olur. İnsan zihninde yücelik bulmaya koşullanmış tavrımız nedeniyle, zihinle bedenin bu biçimde birleştirilmesi bize en hafifinden incitici görünebilir.

Ne var ki, biraz daha serbest düşünmeye gayret edersek Spinoza'yı anlarız: Bizler, diğer tüm varlıklar gibi, uzayda yer kaplayan cisimsel varlıklarımızla etkileşiriz. Doğduğumuz andan çözülüp dağılacağımız âna kadar her ne deneyimliyorsak, bedenlerimizle değil, birer beden *olarak* deneyimlemekteyiz. Dilerseniz beni çürütmek için karşı örnekler arayabilirsiniz; bulamayacağınıza bahse girerim. Bütün deneyimlerimiz karşılaşmalardan oluşur ve her karşılaşmada taraflar her zaman bedenlerdir: Su içmek, ben bedeniyle su bedeninin, dondurma yemek, ben bedeniyle dondurma bedeninin ya da bir çiçeği koklamak, yine ben bedeniyle çiçek bedeninin karşılaşmasından ibarettir. Şu an benden beş yüz km uzaktaki annemin kurabiyelerini düşlüyor olsam da, gerçekte cereyan eden, evvelden deneyimlediğim, o kurabiye bedenleriyle bir ya da birkaç karşılaşmanın bedenimde bıraktığı izlerden başkası değildir.

Böylece Spinoza'yı anlamaya biraz daha yaklaşmış olabiliriz: "İnsan zihnini oluşturan şey, insan bedeninin fikridir" derken, Spinoza bize basitçe "düşünmek dediğiniz şey, başka bedenlerle zorunlu karşılaşmalarınız sırasında kendi bedenlerinizde ortaya çıkan etkilerden başka bir şey değil" der gibidir. Haksız da sayılmaz; şu an bu kitabı okuyan bir beden olarak, -gözleriniz aracılığıyla- kitap bedeninden yansıyan ışık ışınlarının bedeniniz üzerindeki etkileriyle meşgulsünüz. Okuduklarınızı düşünüyorsanız (öyle olmasını umuyorum!) bu bedenli etkileşimle tetiklenen karmaşık bir nedensellik sonucu zihinsel (yani bedensel) bir deneyim yaşıyorsunuz.

Fikirlerimizle bedenlerimiz bu denli *bir* ve *bir arada* ise, fikren *yanılmak* aynı zamanda bedenen de *yenilmek* demek değil midir? Spinoza'ya göre öyledir. Spinoza, fikren yanılmak ifadesi yerine "upuygun olmayan fikirler sahibi olmak"; bedenen yenilmek ifadesi yerine de "eyleme gücünün azalması" demeyi yeğlerdi. Öyleyse, fikren yanılmak ya da Spinoza'nın deyimiyle upuygun olmayan fikirler sahibi olmanın ne anlama

geldiğini anlamak, sevince dönüşme çabamız açısından son derece önemlidir.

Upuygun fikir, en genel ifadeyle, bedenimizdeki bir etkinin Tanrı/Doğa'da gerçekleşen devinim ve etkileşimlerin bütünlüğü içinde hangi nedenselliğin sonucu olduğunu bize *sezdiren* ve zihnimizi *buna uygun eyleten* fikir anlamına gelir. Burada epeyce güç bir sezgiden söz ettiğimiz anlaşılmış olmalı. Sonsuz bir etkileşimler ağı boyunca bedenimde beliren bir etkinin yakın dış bedenden kaynaklandığını kavrayabilsem de, o dış bedenin tam olarak hangi başka nedenlerin-bedenlerin etkisiyle eylediği gibi eylediğini eksiksiz *bilebilmem* olanaksızdır. Buraya dikkat! Spinoza, bir fikrin upuygun olmasından, evrensel nedensellik zincirinin bütün halkalarını eksiksiz *bilebilmeyi* anlamaz. Onun koyduğu koşul eksiksiz bilgi değildir. Bedenimdeki bir etkinin neden(ler)i konusunda bilgim eksik olabilir ve hemen her zaman da eksik olacaktır; ama o etkiyi önceleyen nedensel etkileşimlere ilişkin Doğa/Tanrı'nın zorunlu devinimselliğini *sezdiğim* ölçüde upuygun fikre yaklaştığımı söyleyebilirim. Elbette bu kadarı yeterli değildir. Spinoza, bir fikrin upuygun olmaya bu ölçüde yaklaştığı durumda bile ikinci bir koşulun daha sağlanması gerektiğini ima eder: Bir fikir, eğer upuygun fikirse zorunlu olarak bir etkide bulunmalı, dahası belli bir etkinin tek başına fail nedeni olabilmelidir.

Öyleyse, upuygun bir fikir doğru (gerçekliğe uygun) olmakla kalmaz, zihni de etkide bulunmaya yöneltir; bu etkinin fail nedeni zihin olduğundan, ortaya çıkan da sevinçli bir duygulanıştır. Fail nedeni varlığın kendisi, (kendi zihni) olan böyle bir sevinçle duygulanış, varlığın var-kalma gücünü (*conatus*) artıracaktır. Fikren doğru olmakla bedenen güçlü olmak bir ve aynı şeydir.

Spinoza'ya haksızlık yapmamak üzere onun sisteminin ayrıntılarına girdikçe anlamanın güçleştiğinin farkındayım. Ustaca indirgemeler yapabilmeyi isterdim ama bu kolay görünmüyor. Şu kadarını deneyebilirim: Anaroksik bir hasta, bilindiği gibi kendini takıntılı bir

ısrarla şişman görme eğiliminde olan, kendisine ilişkin bu yargısı nesnel gözlem ve ölçmeler açısından apaçık yanlışlansa da algısında ayak direyen bir hastadır. Özellikle güzelliğin zayıf bir bedeni gerektirdiğinin düşünüldüğü kültürel dönemler ve toplumlarda arttığı düşünülen bu ruhsal rahatsızlıkta hastaların açlık duymalarına karşın beslenmeyi reddetmeleri, dahası yediklerinde de hızla kendilerini kusmaya zorlayarak besinden kurtuldukları bilinir. Böyle bir anaroksik hastanın kendi beden imgesine ilişkin upuygun bir fikre sahip olmaktan uzak olduğu açıktır. Var-kalma çabasını desteklemek bir yana, var-kalımını olanaksızlaştıracak bu zihinsel/bedensel tavrın Spinozacı anlamda bir *conatus* düşmanı etkinin insafına bırakılmış olmakla eşanlamlı olduğunu görmeliyiz. Hasta, onu anaroksik yapan ve kaynağı kendisi değil de çevresel etkiler (dönemin modası ya da beğenisi, sözler, söylemler, imgeler vb) olan bu sürüklenişte besbelli edilgin, yenik ve zayıf düşmüştür. Tam da bu nedenle, anılan hastalığın tedavisinde, medikal başkaca önlemin yanı sıra, hastanın "güzellik", "bedensel bütünlük", "sağlık" ya da "beslenme" kavramlarına ilişkin düşüncelerini, bilgi ve fikirlerini düzeltmeye yönelik bir bilişsel terapi uygulanır. Terapinin yegâne amacı, hastanın nesnel gerçekliğe uymayan bulanık fikirlerini terk etmesi, bunun yerine, nedeni salt kendi zihni olacak biçimde upuygun fikirler üretebilmesini sağlamaktır. Bu çerçevede terapi de bir tür dış etkiler bütünü olarak anlaşılabilse de, Spinoza'nın dediği gibi, bu karşılaşmadan da bazı karşılaşmalardan umulabilecek türde bir etkinleştiricilik umulabilir. Tedavi başarılı olduğu ölçüde hastanın, bu olumlu karşılaşmadan tetiklenmek üzere, artık nedeni kendisi olan upuygun fikirlere sahip olabilmesi olanaklıdır.

Anaroksik bir hasta için, diğer pek çok ruhsal kaynaklı olduğu söylenen hastalıkta olduğu gibi, sorunun bedensel değil de zihinsel olduğunu söylemek Spinoza açısından başka bir upuygunsuzluk ifadesidir: Zihin bedenin bir fikridir ve bu ikisi arasında bir neden-sonuç ilişkisi yok-

tur. Olan, tek bir nedenselliğin sonucunun, hem bedende (zayıflama, mineral kaybı ve kas erimesi) hem de zihinde (yanılgılı algılar, depresif duygular vb) tek bir etki olarak ortaya çıkmasıdır. Tam da bu nedenle, gerçekte çağdaş tıbbın maddi ilaçlarla ve törepatik iletişimle hastayı kendi eyleminin etkin, upuygun ve böylece sevinçli bir nedeni haline getirme çabası özünde bir ve aynı çabadır. Amaç ortaktır: Hastanın var-kalma çabası anlamına gelen ve çoktandır yitirdiği "arzu"yu (iştah) yeniden kazanması, zihnen/bedenen kendi *conatus*unun peşine düşmesi, yani upuygun fikirlerle duygulanmasıdır.

Belki biz insanlara tuhaf gelebilir ama upuygunsuz ya da bulanık fikirler nedeniyle kendi var-kalma çabasını yitirme tehlikesi yine yalnızca biz insanlara özgüdür. Bir hayvanın, herhangi bir bulanık fikre kapılarak kendi *conatus*uyla çelişecek bir davranışta uzun süre ısrar etmesi neredeyse olanaksızdır. Nietzsche'nin Spinoza'yı izleyerek sık sık uyardığı şu meşhur insan kibrimiz bize sürekli tüm diğer varlıklardan daha kıymetli olduğumuzu söyleyedursun, sözde üstünlüklerimizin eşsiz kaynağı olduğunu düşündüğümüz aklımız, dil ve sembol kullanma yetimiz, anlam ve ertesinde kültür yaratan yatkınlıklarımız, bu açıdan bakıldıkta, tam bir fiyaskoya yol açmaktadır. Bu konuyu kapamadan önce, bir yerlerde yazdığım şu kısa denemeyi paylaşmanın tam zamanı:

> Bir bakış açısına göre, "temsil edebilme" yeteneği insanın en görkemli özelliğidir. Çocuklardan biri komutan olup da işaret parmağını uzatarak "ileri!" diye bağırdığında, küçük askerlerden oluşan ordu hangi yöne koşacağını bilir. İşaret parmağı yalnız biz insanlara bir şeyleri işaret edebilir; yalnızca insan bir başka insanın işaret parmağıyla gösterdiği yöne bakabilir. Eğer size karşı pencereye konmuş bir kuşu göstermek istersem işaret parmağımı kuşa doğru çeviririm. Siz de işaret parmağıma değil, karşı pencereye doğru bakmaya başlarsınız.
>
> Sevgili kedim Viki Pedia'ya kuşları göstermek neredeyse olanaksızdır! Viki'ye ne zaman bir kuşu göstermek için işaret

parmağımı doğrultsam, parmağıma yönelmiş o keskin dikkati bir türlü parmağımın gösterdiği yere çeviremem. İşaret parmağımla bir yönü, o yönün ucunda da bir kuşu temsil etmeye ne kadar çalışırsam çalışayım, Viki adeta bu temsil oyununa katılmaya direnir.

Temsil, gerçekten de tüm varlıklar içinde yalnızca insana özgü olabilir. Ama acaba temsil edebiliyor olmak her zaman iyi midir? İşaret parmağı, dil, yazı ya da semboller aracılığıyla geliştirdiğimiz temsil oyunu bir tümör gibi gövdeyi sarabilir ve sonunda onu ortadan kaldırabilir mi?

Anoreksi hastaları bu açıdan ilginç bir örnek oluştururlar. Dirençli bir anoreksik, bedeniyle arasına o denli çok ve derin temsil katmanı sokmuştur ki, gerçekte zayıflıktan ölecek haldeyken aynadaki temsilini kendisine önce şişmanlık, sonra çirkinlik, giderek iğrençlik olarak *yeniden* temsil edebilir. Hastanın temsili, gövdesinden gelen son derece güçlü açlık çığlığını bastırabilir. Bu tür bir hasta eğer tedavi edilmezse, yaşama itkisini temsil katmanları altında hepten duyamaz hale gelebilir ve sonunda ölür. Belki de, Viki benimle temsil oyununa katılmaya bu denli kararlı direnirken izlediği tek pusula gövdesidir. Onu hiç yanıltmayan bir var-kalım makinesi olarak gövdesi!... Temsillerimizin bizi bedenimizden bir parça uzaklaştırmasını belki anlayabiliriz. Sorun ne kadar uzaklaştırmasına izin vereceğimizle ilgilidir (Balanuye, Ç., 2015).

Upuygun fikirlerle sevinçlenmek dediğim ve özetle Doğa/Tanrı'nın zorunlu nedenselliğini olabildiğince sezmeyi, ardından da bu sezgiden nedeni kendimiz olan etkileri gücümüz-sezgimiz yettiğince çoğaltma çabası başlı başına bir erdem olarak karşımıza çıkar. Buradaki erdem kavramının, tektanrılı dinlerin ya da aşkıncı filozofların sık sık söz ettiği erdemden farklı olduğunu fark etmeliyiz: Erdem, upuygun fikirlerle sevinçlenmeyi olabildiğince alışkanlığa çevirmektir. Bu tür bir erdem, sahibine en yarayandır; tam da bana en çok yarayanın bu olduğunu söylediğimde, çevreme de en çok yarayacak bir varlığa dönüşmüş olduğumu söylüyorum. Upuygun fikirlerle sevince dönüşmüş biri erdemli biridir ve böyle biri doğal çevresi açısından da "iyi insan" olacaktır.

Spinoza, *Ethica*'nın üçüncü bölümünde, günlük yaşamımızda bizi hiç yalnız bırakmayan neredeyse tüm duyguları tek tek inceler. Bu incelemeyi yapmadan önce de vurgular: Duyguları, Doğa/Tanrı'daki zorunlu nedensellikle etkileşmenin sıradan sonuçları olarak ele alacak, herhangi bir duygu için sanki bu dünyanın doğal üretimi değilmiş gibi yargılayıcı, peşin hükümlü ya da dışlayıcı olmayacaktır. Bu dürüst çabası pek çok açıdan çığır açıcıdır. Binlerce duygulanışımız, en temelde üç kaynak duygulanıştan türemektedir. Bunlar, sırasıyla, sevinç, keder ve arzudur. Spinoza'ya göre, bize ilk bakışta çok karmaşık gibi görünen onca duygulanışımız, titiz ve nesnel bir irdelemeyle bakıldıkta, bu üç temel kaynağa geri döndürülebilir: Biz hangi etkilerde bulunursak bulunalım ya da hangi etkilere maruz kalırsak kalalım, gerçekte ya sevinçle ya da kederle duygulanmaktayız; yaşamak denen bu oyunda ısrarımız da var-kalma çabamız (*conatus*) ile eşanlamlı olan arzudan kaynaklanmakta. Bir başka deyişle, içkin bir arzuyla devinip etkileşirken basitçe var-kalmayı sürdürme çabasındayız; bu çaba boyunca, nedeni bizzat kendimiz olan etkiler üreterek sevinci ya da en azından, bizde sevinçli bir duygulanış yaratan karşılaşmalarla güçlenmeyi deneyimliyor, kederli duygulanışlarla zayıflığı ve yenilgiyi deneyimliyoruz. Binlerce duygunun kendine has birer özel adla adlandırılmış olması büyük ölçüde dilsel temsil yeteneğimizin renkli bir armağanı. Bu armağan, öte yandan, birbirimizle ilişkilerimizi karmaşıklaştırıyor, birbirimize karşı dostluk ya da düşmanlık gösterdiğimiz anların nedensel geri planlarını saklıyor; doğal sevecenliklerimiz ve doğal fenalıklarımızı olduklarından daha gizemli planlara dönüştürüyor.

Spinozacı güç kavramıyla kaynaşmanın koşullarından biri, varlıkların var-kalmak üzere dışa vurduğu güçle bilgece bir barış imzalamaktır. Çoğu zaman karşılaşmalarımızdan türeyen etkilerle edilginleşmiş ve dolayısıyla, kederli duygulanışların insafında sürüklenen sonlu ve zayıf varlıklar olduğumuzdan, var-kalma çabasının peşin-

de eyleme gücünü artırmış bir varlıkla karşılaştığımızda ona karşı ilk duygumuzun haset olması şaşırtmamalıdır. Gerçekten de, insan ilişkilerinde imrenmenin değil de haset duygusunun bu kadar yaygın olmasının gerisinde, upuygun fikirlerle sevinçlenmenin ender, bulanık fikirlerle kederlenmeninse epeyce yaygın olması yatar. Oysa, yukarıda değindiğim gibi, uygun fikirlerle sevinçlenmiş ve böylece eyleme gücünü artırmış bir insan, Spinoza'ya göre her zaman yakınımızda olmasını isteyeceğimiz biridir. Bu kişi tam da upuygun fikirlerle eyleyeceğinden, Doğa/Tanrı'daki zorunlu nedenselliğin sezgisiyle benim de doğal var-kalma çabamın gereği olan devinimlerimi anlayacak, destekleyecek, hatta tetikleyecektir; benim de upuygun fikirlerle sevinçlenmemden ve böylece eyleme gücümün artmasından ürkmek şöyle dursun, kendisiyle ortak sezgiyi paylaşmamdan ötürü hakikatin çoğalacağını, yani Doğa/Tanrı'ya ilişkin sezgimizin genişleyeceğini bilecektir. Bir erdemli kişinin kendisine faydası, iki erdemli kişi olmakla artar, üç, dört ve giderek ne kadar çok erdemli kişi kentte bir arada bulunursa, her birinin kendi başına erdemli olmaktan kazanacağı faydanın çok daha fazlası bu birliktelik sayesinde elde edilir.

Elbette, ortaya koyulan mutlu hikâyenin bütünü için Spinozacı duygulanışlar metafiziğini iyiden iyiye içselleştirmek gerekir. Sık sık yazdığım gibi, epeyce güç bir şeydir bu. Tam da bu güçlükten dolayı, haset duygulanışı imrenme duygulanışına oranla daha sık karşımıza çıkar. Merville'in *Billy Budd* adlı kitabını okudunuz mu? (Merville, H., 2015) Bu hacmi küçük, dev kitap, hasetle duygulanışın özellikle zayıf bir kişiyi nasıl avladığını, onu giderek nasıl da daha zayıf kıldığını ve en sonunda –sözcüğün tam hakkıyla– nasıl bitirdiğini kusursuz bir anlatımla gösterir.

Billy Budd, on sekizinci yüzyılın sonlarında bir yük gemisinin sıradan bir tayfasıyken, o sıralar pasif görevdeki bir İngiliz Kraliyet savaş gemisine seçilmiş genç denizcidir. Seçilmiştir çünkü Tanrı vergisi pek çok üstün özellik onda

alçakgönüllü bir sessizlikle keşfedilmeyi bekler gibidir: Çok yakışıklı, sağlıklı, güçlü, içten, hesapsız, yardımsever ve son derece çalışkandır. Okuma-yazma bile bilmez; ama ne gam? "Okuma-yazması yoktu ama nasıl okuma-yazması olmayan bülbül bazen kendi şarkılarını besteliyorsa, o da okuyamasa da güzel şarkı söylerdi" (A.g.e., s. 21). Geminin Silah Subayı Claggart, diğer askerlerin olduğu gibi Billy'nin de amiriydi; gemide kısa sürede aldığı terfilerle bu önemli göreve yükselmiş, gerçekte bu başarıyı anlamlı kılabilecek bir kişisel tecrübeden ya da belirgin yetenekten yoksun olduğu söylentilerine muhatap olan bir denizciydi. Claggart'ın terfi almasının gerekçeleri arasında "... ciddi yapısı, üstlerinin huyuna gitmesi, onlara gösterdiği hürmet ve araştırmacı özelliğini katı bir vatanseverlikle birleştirmesi" sayılıyordu.

Silah Subayı Claggart, bilindik kişiliğinden beklenmez bir hızla Billy Budd'u ilk görüşte beğenmiş gibiydi. Üstelik Billy'ye kendisinden, sağda-solda "ne mülayim, ne hoş çocuk" diye bahsettiğini de söylemişti. Kısacası, güvertede her şey Billy için yolunda gibiydi; o herkesi seviyor, herkes de onu seviyordu. Ama bir gün, hiç beklemediği bir anda, yaşlı bir tayfadan Silah Subayının kafayı kendisine taktığını duydu. Buna anlam vermesi olanaksızdı; ortada hiçbir neden yoktu. Ne var ki sonraki günlerde, yaşlı tayfanın sözlerini doğrularcasına Claggart'ın bazı imalarda bulunduğunu fark etti. Subay adeta Billy'de eksik arıyor gibiydi...

Billy'de eksik yoktu ama subay bulmakta kararlıydı. Gemideki en büyük korku, mürettebat arasına sızmış olabilecek düşman kışkırtıcılar ve bunların bir isyanı örgütlemeye kalkışmasıydı. Bir gün bunlardan biri Billy'nin de karşısına çıkmıştı gerçi ama Billy hiç oralı olmamıştı. Yine de subay aradığını bulmuş olduğunu düşünerek Kaptan Vere'ye Billy'nin gizli düşman olduğunu ve gemide bir isyan örgütlenmesinin içinde olduğunu ihbar etti. Her ne kadar Kaptan Vere son derece deneyimli bir amiral olsa da, rütbeli bir subayın

ihbarını en azından muhbirle zanlıyı bir araya getirmek kaydıyla dikkate alması gerektiğini biliyordu. İki adamı kamarasına çağırdı ve subaydan kendisine söylediklerini Billy'ye doğrudan söylemesini istedi. Subay söyledi. Kaptan şimdi de Billy'e döndü ve kendisini savunmasını istedi. Billy, tam da böyle insafsızca suçlandığı anlarda kendisine musallat olan kekemeliği nedeniyle konuşamaz bir haldeydi. Bundan sonrasını Melville'in usta kalemine bırakalım:

> ... "Konuş asker!" dedi Kaptan, Claggart'ın tavrından çok kendisinin tavrından dehşete kapılıp donakalmış pruvacıya. "Konuş, savun kendini." Bu sesleniş Billy'de garip, çaresiz el hareketlerine, tuhaf seslere neden oldu. Böyle bir suçlama karşısında düştüğü hayret ve suçlayana karşı duyduğu nefret dilinin tutulmasına yetti. Başı ve bütün vücudu, konuşmasını ve kendisini savunmasını söyleyen sese itaat etmek için acı içinde öne doğru kendini zorluyordu. Bu hareketi Billy'nin yüzüne, mahkûm edilmiş Vesta rahibelerinin canlı canlı gömülürken ve boğulmamak için çaba gösterirken yüzlerinde oluşan ifadeye benzer bir ifade veriyordu... O sırada Kaptan Vere Billy'nin konuşma bozukluğu olduğunu bilmiyordu. Ama o anda anladı çünkü Billy'nin hali ona, öğretmenin sorduğu zorlu bir soruya yanıt vermek için kalkıp hevesle sınıfın önüne çıktıktan sonra, aynı sorunu yaşayan zeki bir arkadaşını anımsatmıştı. Genç denizciye yaklaşıp teskin edici bir şekilde elini Billy'nin omzuna koyarak, "Telaş etme evlat" dedi. "Acele etmeden, sakin sakin..." Amaçlananın tam tersine, çok babacan bir tonla söylenmiş, şüphesiz Billy'nin kalbini en hassas noktasından okşayan bu sözcükler, konuşmak için daha şiddetli çaba göstermesine neden olmuş, bu çabalar kısa süre sonra felç halini almış, yüzüne seyretmesi acı veren bir ifade getirmişti. Bir müddet sonra, gece ateş edilen bir toptan gelen alev hızıyla Billy'nin sağ kolu ileri fırladı ve Claggart güverteye yığıldı. Kasten yahut genç atletin uzun boyundan dolayı, darbe tam da Silah Subayı'nın oldukça biçimli ve kendisine zeki bir görünüş veren alnına isabet etmiş, bedeni dimdikken eğilen ağır bir kalas gibi boylu boyunca yere yığılmıştı. Bir iki kez zorla nefes aldıktan sonra hareketsiz kaldı... (A.g.e., s. 98-9).

Bu hikâyede asıl ilginç karakterin Claggart olduğunu düşünürüm; hasetle duygulanmış edilgin ve zayıf bir erdemsizin trajik sonudur onunki. Claggart, romanın bir yerinde şöyle betimlenir: "İçindeki kötü karakter sert talimlerden, ayartıcı kitaplardan, ahlaksız bir yaşamdan kaynaklanmıyordu, onunla doğmuştu ve özünde vardı; kısacası "doğa uyarınca meydana gelen bir ahlaksızlık" örneğiydi" (A.g.e., s. 61). Bu özellikler, Spinozacı anlamda zayıflığın toplumsal açıdan da büyük bir sorun olduğunu akla getirir. Siz hiç farkında olmasanız da çevrenizde bu türden zayıflar olabilir ve eğer varsa başınız büyük belada demektir; çünkü evet Claggart bir yumrukla öbür dünyayı boylamış olabilir ama Billy Budd da denizcilik töreleri gereği yağlı urganla idam cezasına çarptırılmıştır. Kaptan Vere, olup-biten olayın bir erdemsizin bir erdemliyi batağa sürüklemesi olduğunu fark etmiştir etmesine ama yumruk maktulün alnında patladığı andan itibaren artık sorun, bir astın üstü döverek öldürmesine dönüşmüştür... Gemideki herkes çok üzgündür; ama bütün bunlar, Billy'nin güzel bedeninin seren direğinin ucundan asılmasına engel olmamıştır.

Etkin bir güce dönüşmenin güzel sonuçlarından biri, bunun aynı zamanda sevince dönüşmek olmasıysa, bir diğer güzel sonucu da bizi hasetle duygulanmaktan uzaklaştırmasıdır. Böyle bir dönüşümü başaran biri için çevresindeki varlıkların eyleme güçlerinin artması, var-kalma çabalarının çeşitlenmesi ve bunların herhangi bir yoldan ifade ediliyor olması ancak sevinilecek bir şeydir. Eyleme gücü artmış böyle bir varlık doğrudan benim var-kalımımı hedef alıyor ve artık var-kalmaya çabalamaktan başka çarem yoksa, hakkımın sınırı gücümün yettiği son noktaya kadardır ve bundan asla şüphe duymam. Bir yılan sizi sokmak üzereyse, onu öldürme hakkınızın sınırını ancak gücünüz belirler. Gücünüz yetmişse, yerde yatan cansız gövdeye bir haksızlık yapmış sayılmazsınız; tıpkı gücünüz yetmeseydi, yılanın da zalim sayılamayacağı gibi...

Spinoza, bütün bu şiddetin, doğaları birbirine uygun varlıklar arasında gerçekte pek de zorunlu olmadığını söyler. Bir başka deyişle, bir insanın doğası en çok yine bir başka insanla uzlaşır ve insanların rasyonel oldukları ölçüde bir arada şiddetten uzak yaşamalarının yalnızca olanaklı değil, en akıllıca çözüm olduğunu da söyler. Yine de aklınıza, insanın insana ettiğini hiçbir hayvanın etmediği geliyorsa, pek haksız sayılmazsınız. Spinoza da bunun farkındadır. Biz insanlar her ne kadar aklımızla çok gurur duysak da, Spinoza'nın *Ethica*'nın dördüncü bölümüne başlık olarak seçecek kadar emin olduğu bir olgu vardır: Bizler fena halde duygularımızın esiriyiz!...

3
Sevinçli Kolektivite: Ya Hep Birlikte Ya Hiçbirimiz

İnsanların fena halde duygularının esiri olduğunu söyledikten sonra, toplumsal hayattan hepten umudu kesmek dışında çaremiz yok mu? Spinoza'ya göre, genelde duygulanışların etkisiyle yaşayan, edilgin olduğu ölçüde kıskançlığa, haset ve nefrete de yatkın olan insanlarla bir aradalık nasıl olacak? Ben erdemli olmayı başarsam bile, erdemsizliğinin farkında bile olmayan kalabalıklar arasında var-kalmayı nasıl başarabilirim?

Baştan itiraf etmekte yarar var: Başaramam! Spinoza, hiçbir biçimde tek kişilik ya da belli kişilere özel bir kurtuluş reçetesinin adresi değildir. Üstteki ara başlıktan da anlaşılacağı gibi, Spinoza'nın yolu bu açıdan da külfetli ama külfetli olduğu ölçüde de kıymetli bir yoldur.

Orta yaşlarından sonra toprağa, tarıma, ekip-biçmeye merak sarmış, bu alanlarda da hızla uzman düzeyinde bilgi

ve beceri edinmiş, parlak gözlemleriyle beni hep etkilemeyi başarmış bir dostum vardı. Bu dostum, son yıllarda insan denen türün dünyayı tüketip doğal lezzetlerini de yerle bir ettikten sonra, biraz da zorunlu olarak "organik tarım" denen bir kavramı yüceltmeye başladığını fark etmişti. Gündelik tarımsal meşguliyetlerine, bu gelişen eğilimden de etkilenerek organik tarımı da sokmuş, bu konuda da kısa sürede kendi çapında bir otorite olmayı başarmıştı. Ancak çok geçmeden bu dostumun "organik tarım" denilen yatırımlarından vazgeçtiğini öğrendim. İlk fırsatta da kendisine bunun nedenini sordum. Yanıt çok ilginçti: "Türkiye'de organik tarım yapılamaz" dedi. Bazı uyanık yatırımcılar ve fırsatçı köylüler, pazardaki domatesi yerse hızla kanser olacağını düşünen kitleleri fark ederek her zaman ekip-biçtikleri tarlalarını organik tarıma ayırdıklarını söylemek suretiyle devletten teşvik, ürünlerine de pazarda çok daha yüksek fiyatlara müşteri bulabileceklerini kavramış. Böylece daha geçen sezon kimyasal katkı maddeleriyle doldurdukları tarlalarını, bu kez biraz daha doğal gübreyle besleyerek mahsul almaya başlamışlar. Elbette, bu kadarcık bir değişiklikle ortaya çıkacak ürünün organik falan olmayacağını en iyi kendileri biliyormuş; çünkü bir köylü kendi tarlasını tümüyle organik yollardan ekip, besleyip, sulayıp biçse de, çevre tarlalarda kullanılan yapay gübre, ilaç ya da türlü kimyasal madde süzülüp o tarlayı da buluyormuş. Mevcut tarlanın daha geçen sezon kendisine uygulanan kimyasal çökeltilerle iflahının kesilmiş olması da cabası... Bu nedenle, çok geniş bir bölgede organik tarım ilkelerini hayata geçirmeden, bir ya da birkaç kişinin kendi tarlasında organik üretim yaptığını ileri sürmesi, ticari getirisi büyük bir yalandan ibaret olmalıymış!

Dostumu dinleyince, toplumsal yaşamlarımızın da organik tarıma engel bu koşulları andırdığını fark ettim. Eğer toplumsal çevreniz, erdemli bir yaşamın ne olduğunu merak bile etmez bir gündelik rutinden ibaret olmuşsa, tek başınıza yapabilecekleriniz epeyce sınırlıdır. Bununla

birlikte Spinoza, erdemli olmakla sevince dönüşmeyi eşanlamlı kullanarak, bizim gibi sıradan insanları yüreklendirmeyi de ihmal etmemiştir: Erdem sevinç getirir; hiç değilse bu nedenle bile erdemli olmak konusunda içten bir heyecan geliştirmeyi umabiliriz. Hem böylece, erdemli olmanın toplumsal bir sorumluluk, bir görev ya da asil bir ödev olduğunu söyleyen hamaset dolu sıkıcı nutuklar dinlemek yerine, basitçe erdemli olmanın bizim için en iyisi olduğunu düşünerek hafiflemek de olanaklı olabilir.

Spinoza, *Ethica*'nın son bölümüne şu başlığı verdi: "Zihnin Gücü ya da İnsanın Özgürlüğü Üzerine." Sanılanın aksine, bu başlık altında yazdıklarıyla Spinoza, bireyin kendi zihninin gücünü keşfetmesi ya da kendi özgürleşmesinin bireysel yollarını bulmasıyla ilgilenmiyordu. O bunlarla zaten önceki iki bölümde yeterince ilgilenmiş, kısaca insan varlığının da diğer tüm varlıklar gibi zorunlu karşılaşmalar sonucu başkaca her varlıktan etkilenmeye gerektirilmiş olduğunu, dahası bunların çoğu zaman kaçınılmaz olduğunu, yine de bu etkilenişten kısmen kurtulmanın olanaklı olduğunu ve bunun sağlanması için etkin olabilmenin yollarını göstermişti. Şimdi, bu son bölümde Spinoza'nın dikkatlerimizi yöneltmemizi istediği şey başkadır: Toplumsal bir *modus* olarak başka insanlarla bir arada olmaya yazgılı oluşumuzdan ötürü ne yapmalı, nasıl yapmalıyız?

Spinoza'nın bu mühim soruya yanıtının üç aşamalı olduğu ileri sürülebilir: 1. Doğa/Tanrı'ya karşı sevgi, olumlama ve merak tavrını olabildiğince çoğalt; 2. bu tavrın insanlar arasında olabildiğince yayılması için etkide bulun; 3. etkide bulunmanın en iyi yolunun, her insanın kendi karşılaşmalarına taraf olan tekil şeyleri akılları yettiğince bilmelerine ve eyleme güçlerini artırmalarına olanak verecek bir toplumsal özgürlük için çalış! Okumakta olduğunuz kitabın içeriği, Spinoza'nın bu üç aşamalı yanıtının bazı ayrıntılarına odaklanarak şekillendi. Şimdi bu şekillenişi daha belirgin kılarak toplumsal yaşamımızda erdemli ya da sevinçli olabilmemizin yollarını yeniden keşfedelim.

Doğa/Tanrı'ya Yönelik Tavır

Doğa/Tanrı'yı sevmek, nesnesiz bir sevgi duygulanışına davet değildir. Öte yandan, tektanrılı dinlerde ima edilen türde aşkın bir Tanrıya korkuyla karışık biraz da hesaplı bir sevgi duymaya davet de değildir. Olmakta olan her ne varsa, oluşa-gelen şu yaşamın irili-ufaklı ne kadar görünüşü varsa, varlığa geliş, devinim ve çözülüş oyununun ne kadar oyuncusu varsa, bunlardan ne fazla ne de eksik olan bir Doğa/Tanrı'yı, bütün bu içkinlik düzlemini *anlamak*tan doğan bir sevgiden söz ediyoruz. Spinoza'nın sözünü ettiği bu tür bir sevginin, popüler kendine yardım kitaplarında örneklerine sıkça rastlanan "hayattaki her şeye sevgiyle yaklaşın" benzeri tavsiyelerle hiçbir ilişkisi yoktur; burada sözü edilen, daha çok, olmakta olan her şeyin neden öyle olduğunu anladıkça, etkilerle yetinmeyip o etkileri doğuran nedenleri kavradıkça ortaya çıkması beklenen dingin bir sevgidir. "Bir şeyin neden olduğu gibi olduğunu gayet iyi anlasam da o şeyi

sevmeyebilirim" diyebilirsiniz. Haklısınız. Ancak unutmayın, sizdeki etkiye öfkelenme ya da onu sevmemekle, Doğa/Tanrı'daki nedenselliklerin sonucu olarak o etkiyi üretmeye gerektirilmiş bir nedeni birbirinden ayırmak, sizin kişisel sevince dönüşme çabanız açısından son derece önemlidir. Bu, Stoacıların irade geliştirme eğitimleriyle de karıştırılmamalıdır; buradaki tek vurgu, anlama-kavrama üzerinedir. Etkiyle, o etkiyi üretmeye gerektirilmiş varlık, olay ya da durum arasında Doğa/Tanrı'dan haberdar bir ayrım çizebilmek, zamanla etkilerden daha etkin kaçınmayı sağlarken, o etkinin nedeni olan varlık ya da varlıklardan nefret etmemeyi getirecektir. Bu sonuç, birey için kendiliğinden iyi bir erdemli sevinci çoğaltacak, sevinçli bedenin eyleme gücü artacak ve var-kalımı güçlenecektir. Spinoza'ya göre, bedene en büyük tehdit olan "nefret duygulanışı"ndan kaçınmak ancak böylesi bir ayırt etme kavrayışıyla olanaklıdır.

Şahsen ben de bu çeşit bir Spinozacı sevince dönüşebildiğimi söyleyemem. Sanıyorum, Doğa/Tanrı'ya ilişkin kavrayışım henüz yeterli yetkinlikte değil. Bunu yenilerde daha iyi anladım. Geçtiğimiz yıl, zaman zaman kabuğuma çekilip, okuyup yazmak üzere kentte bulamadığım dinginliği bulurum umuduyla güneyin bir sahil kasabasında (gerçekte tam olarak dağ başında) kendime küçük bir toprak parçası edinmeyi başardım. Borca girmeyi de göze alarak, bu toprak parçasına küçük bir kulübe kondurma düşüncesiyle daha önce hiç işim düşmemiş inşaat ustaları, duvarcılar, alçıcılar ya da kalıpçılardan oluşan bir çevrede dolanmaya başladım. Çok geçmeden bir şeyi fark ettim: Ücret karşılığı kendilerinden hizmet almaya kalkıştığım bu insanlar hemen her adımda beni kandırıyor, yapılması gereken işler için gerekli malzemelerin ya sayısını çoğaltıyor ya da fiyatlarını şişiriyorlardı. Basitçe, aralıksız kazıklanıyordum; dahası bunu anladığım halde kazıklanmaktan kurtulamıyordum. Okuyup yazarak geçirdiğim kırk yıl bu süreçte hiç işime yaramıyor, tersine elleri her işe yatkın bu çevre karşısında pek çaresiz, ko-

runmasız ve acemi görünüyordum. Gerçi çenem düşüktü ve bugüne kadar konuşarak pek çok şeyi halletmiştim; ama işte burada sözlerim adeta karşı tarafta hiçbir yankı bulmuyor gibiydi! Yine de, en iyi bildiğim bu yöntemi kullanmaktan başka çarem olmadığını düşünerek ustalarla sabırlı konuşmalar yapmayı denedim. Her birine teker teker ve defalarca şunu anlatmaya çalıştım: Evimle ilgili yapılması gereken iş her neyse, onun için dürüst bir malzeme maliyeti çıkarmalarını, bu bilginin kesinlikle en ufak bir yalan içermemesini sağlamalarını bununla birlikte, gerekirse benden alacakları işçilik ücretini iki kat hesaplamalarını öneriyordum. Bunun benim için "kandırılmadığımdan emin olmak" gibi tuhaf bir değere hizmet edeceğini, kendilerine şükran duyacağımı söylüyordum. Bütün ustalar beni ilgiyle dinleyip destekliyor ve onaylıyordu. Belki de derdimi anlatabilmiştim. Öyle ya, sonuçta alacakları para hiç de azalmayacak, tersine bu kazancı kimseyi kandırmadan elde edeceklerdi.

Bu girişimim hiçbir işe yaramadı! Tersine, konuşmadan önce yalnızca malzeme bedellerini iki kata yakın öderken, artık işçilik bedellerini de iki kata yakın ödemeye başlamıştım! O zaman anladım: Bu, eli her işe yatkın becerikli ustalar dürüst olmuyor değillerdi, dürüst *olamıyorlardı*! Sözgelimi malzeme maliyetleri hakkında saydam bir bilgi vermiyor değiller, bu tür bir saydamlığı basitçe beceremiyorlardı. Yalan, bu işlerin hakikati olmuş gibiydi. Ustanın bendeki etkisi düpedüz kederdi; ama bu etkinin nedeni olarak usta –onu çok aşan nedensellikler zincirinin bir sonucu olarak– belirlendiği gibi eylemekten başka türlüsünü yapamıyordu. Giderek ustaların beni gayet samimi ve iyi niyetli bir biçimde kandırıverdiklerini, bundan başka türlüsüne belirlenimleri nedeniyle güçlerinin yetmediğini fark ettim. Bu farkındalığın kesinlikle Spinoza'nın vaat ettiği türden bir özgürleşme getirdiği açıktı: Asla ustadan nefret etmiyordum; bendeki kederli etkisinden aynı ölçüde kaçınmaya çalışarak artık ustayı

belirleyen koşulları fark ediyor, bunların hangi ölçüde toplumsal ya da kültürel belirlenimlerin sonucu olduğunu anlamakla meşgul oluyordum. Üstelik ustaların davrandıkları gibi davranmaktan başka ellerinden bir şey gelmediğini kavradıkça, bu belirlenimin, kandırılmak suretiyle bende yaptığı kederli etkilerden kaçınmanın daha pratik yollarını da bulmaya başlamıştım (Bunu büyük bir başarı gibi anlattığıma bakmayın. Sıradan insanların çoktan keşfettiği gibi, malzemeleri kendim satın almayı öğrenmiştim).

Spinoza, Batı düşüncesinde birbirinden ayırmanın âdet olduğu "doğa" ile "kültür" arasında herhangi bir ayrım çizmez; ona göre tek ayrım, varlıkların etkide bulunma ve etkiye uğrama tarzlarındaki çeşitlilikle ilgilidir. Doğadaki unsurlar, örneğin bir ağaç, belli bir çeşitlilik ölçüsünde etkide bulunup, yine belli bir çeşitlilik ölçüsünde etkiye uğrarken, insan çok daha çeşitli ve karmaşık biçimlerde etkide bulunup, yine aynı çeşitlilik ölçüsünde de etkiye uğramaya muktedir ve elverişlidir. Aradaki fark asla bir tür farkı değil, bir derece farkıdır. Dolayısıyla Spinoza'nın doğalcı felsefesi, biz insanları da aynı etkileşimler matematiği çerçevesinde ele almakta bir sakınca görmez. Buna göre, toplumsal etkileşimler de tastamam Doğa/Tanrı'daki diğer etkileşimler gibidir.

Bütün bunlar, Doğa/Tanrı'daki etkileşimler ve aynı çerçevede toplumsal etkileşimler karşısında çaresiz olduğumuz anlamına gelmez. Şu ünlü sözdeki gibi, *insanları depremler öldürmez, çürük binalar öldürür* derken işaret ettiğimiz upuygun fikirleri çoğaltmak zorunda olduğumuz hakikatini anımsatır. Önce kendimizde, sonra da çevremizde Doğa/Tanrı'nın zorunlu devinimlerinden haberdar upuygun fikirleri çoğaltmak, sevinçli bir kolektivitenin oluşmasına büyük katkı yapar. Bunun sağlanması, kitabımızın ilk bölümlerinde ele aldığımız, hüzünlü varsayımlarımızdan ilki olan aşkıncılık varsayımını terk etmek üzere toplumsal bir farkındalık geliştirmekle ilgilidir. Değerlerimizin bu dünyayı aşan, aşkın bir kaynaktan

belirlenmediğini, iyilik, kötülük, dürüstlük ya da hilenin anlamlarının bu tek dünyadan, Doğa/Tanrı'daki etkileşimler karşısında giderek daha iyi var-kalma stratejileri geliştirmek çabasındaki biz sonlu varlıklardan türediğini fark etmek ve fark edilmesine yardım etmek durumundayız. Belki de Spinozacı bir sevinçli kolektiviteye doğru ilk pedagojik esinimiz bu sayılmalıdır.

Erdemli Bir Etkinin Kaynağı da Sen Ol!

Yukarıda dillendirdiğim pedagojik esinden yola çıkarak, her birimizin birer eğitmen olmamız gerektiğini ileri süreceğim; ama bununla sizden sıkıcı bilgiçler olmanızı beklediğim sonucu çıkarmanızı istemem. Bu en başta Spinoza'nın itiraz edeceği bir tavsiye olurdu. Filozofumuz dileseydi, hepimizin arka cebinde taşıyacağı türden bir "yapılacaklar ve yapılmayacaklar listesi" hazırlayabilirdi; o, en çok, yaşama ustalığının bu çeşit bir reçeteciliğe dönüşmesine karşıdır.

Bununla birlikte, benim sözünü ettiğim eğitmenlik, becerebilsek her birimizin kendimize en çok yarayanı yapmaktan başka uğraşımızın olmayacağı şu hayatta, kendimize en çok yarayanın Doğa/Tanrı'yı öylece kavramak olduğunu çevremize etkin bir biçimde yansıtmaktan ibarettir. Özetle, Doğa/Tanrı'nın zorunlu işleyişini anlaşılır kılmak üzere, kaynağı "ben" olacağım etkileri çoğaltmaktan söz ediyorum. Bunu yapmak için tuhaf

bir misyonerlik faaliyeti de önerecek değilim; çok daha alçakgönüllü bir şeyin peşindeyim: Etkide bulunma yol ve fırsatlarımızı olabildiğince çoğaltmayı, bu çabanın gerisinde ise, şu içinde yaşadığımız *bir* ve *tek* dünyadan başka bir tetikleyen olmadığını aklımızda tutmayı teklif ediyorum.

Büyüdüğüm mahallenin iki ayrı ucunda iki terzi dükkânı vardı ve bu dükkânlar ikiz kardeşler tarafından işletilirdi. Altmışlı yaşlarındaki bu ikiz terziler birbirine o kadar benzerdi ki, ayrı ayrı ikisinin de ismini bilmek pek işinize yaramazdı. İsimle o ismin sahibini doğru denk getirebilmek neredeyse olanaksızdı; dahası, sahiden bunu başarsanız bile başarıp başaramadığınızı anlayamazdınız çünkü terziler kendilerine iki isimden hangisiyle seslenilirse seslenilsin, asla düzeltme yoluna gitmez, adeta bu ayrıntıyla vakit kaybetmek istemezlerdi. Zamanla iki kardeşin bazen birbirlerinin dükkânlarında da çalıştığını öğrendim; bu işleri iyice karıştırıyordu! Terzi dükkânlarının birbirine çok benzemesi bir yana, ara sıra birinin dükkânında diğerinin olabildiğini bilmek, sizi daha en başta tanıma çabasından uzaklaştırıyordu.

Yıllar içinde bu ikiz kardeşleri birbirinden ayırmayı öğrendim. Biri genelde kederli, diğeri genelde neşeliydi. Elbette, hangisinin genelde kederli, hangisinin ise neşeli olduğu hazırlıksız bir anımda sorulsa, o günlerde doğru yanıtı terzilerin isimlerini söyleyerek veremez, en çok parmakla işaret ederek gösterebilirdim. İsimlerle doğru etiketlemeyi daha sonra başardım: Kederli terzinin adı Şükrü, neşeli terzinin adıysa Hasan idi.

Aynı günlerde hem bana hem de ağabeyime pantolon alındığı bir seferinde, annemin aldığı paça ölçülerine bağlı kalarak kısaltma işlemi için pantolonları terziye götürmek bana kalmıştı. O sırada parlak bir fikir gibi geldiği için, bir pantolonu Terzi Şükrü'ye, diğerini ise Terzi Hasan'a götürdüm; böylece bir tamirlik süre zarfında iki tamiri bitirmiş olacak, pantolonları hemen akşam alabilecektim. Akşam olunca önce Terzi Şükrü'ye uğradım. Bana az

oturmamı, ayakta bekleyen küçük bir çocuğu göstererek, sıranın çocukta olduğunu söyledi. Oturduğum sırada da benden, yanımdaki sehpada duran makası vermemi istedi. Makası uzattım ama terzi suratıma bakıyor, gözüyle önündeki tezgâhı gösteriyor, başıyla "makası koy" der gibi yapıyordu. Makası tezgâha bıraktım. Terzi dudaklarını büzüştürerek bir-iki üfledikten sonra makası aldı. Terzinin bu tuhaf davranışı benim kadar, ayakta bekleyen ufaklığın da dikkatini çekmişti. Belli belirsiz gülüştük ve ardından sordum: "Bu da nedir? Neden makası elimden almadın?" Terzi Şükrü büyük bir gizi açıklar gibi sessiz kaldı, ciddileşti ve şöyle dedi: "Makası elden almak uğursuzluk getirir."

Yarım saat sonra Terzi Hasan'ın yanındaydım. Pantolon hazırdı ama oyalanmak istedim. Tezgâhta makası görünce, Şükrü'nün verdiği bilgiyi doğrulatmak istercesine elime aldım; bir iki atılacak iplik parçasını keser gibi yaptıktan sonra Terzi Hasan'a uzattım. Hasan gülümseyerek şöyle dedi: "Makası tezgâha bırak da alayım!" Beklediğim olmuştu. Kendimden emin atıldım: "Yoksa uğursuzluk getirir, değil mi?" diye sordum. Hasan iyice neşelenmişti. "Yoo, dedi... Makas, bıçak, jilet gibi kesici âletleri elden ele alıp verirken insanlar yaralanabilir."

Terzi Şükrü az önce dükkânında, hem o ufaklık hem de benim üzerimde etkide bulunmuştu. Ne var ki etkinin upuygun nedeni kendi değildi. Çok önceleri işittiği hurafelerin etkisi altında, adeta kederli duygulanışların sarmalında olduğunu kanıtlarcasına gereksiz yere ciddi, doğaüstücü bir aşkınlığa hazır bir biçimde davranmaya gerektirilmişti. "Makası elden almak uğursuzluk getirir" sözü onun ağzından çıkmıştı ama asla etkin nedeni kendisi değildi; çünkü o sözün anlam içeriği, Şükrü'nün var-kalımına katkıda bulunacak bir Doğa/Tanrı bilgisi içermiyordu; tersine, Doğa/Tanrı'nın zorunlu yasallığıyla açıklanamaz bir aşkıncılığın etkisindeydi.

Terzi Hasan da konuşarak bir etkide bulunmuştu; ama onun etkisi, nedeni tastamam kendisi olan bir etkiydi; bu

etkinin kaynağı kendi doğası, Doğa/Tanrı'yla uyumlu bir doğallık, içkinci bir açıklama, kendi var-kalımına katkısı olacak upuygun bir fikirden ibaretti.

Terzi Hasan, erdemli bir etkinin kaynağı olarak hem kendisi için hem de benim için en iyi olanı yaparken, Terzi Şükrü az önce hem kendisi hem ben, hem de o ufaklığı Doğa/Tanrı'yla hiç de uyumlu olmayan bir erdemsiz etkiyle zayıflatmıştı. O günlerde bu deneyimi bu sözcüklerle ifade edebilme olanağım yoktu. Ama yolda kendimce bir ifade olanağı bulmuştum: Hiç planlamadan da olsa ağabeyimin pantolonunu Kederli Şükrü'ye yaptırırken, kendi pantolonumu Neşeli Hasan'a yaptırmıştım. İşte yolda kendime bunu sordum: Bu seçimi ben mi yapmıştım?

Şüphesiz, bu anımdan çıkarılacak sonuç "hurafelerden uzak durmak iyidir" olamaz. Bu pek basit ve herkesçe çoktan kabul görmüş bir tavsiyeyi tekrarlamak olurdu. Bence hikâyede bundan fazlası var. Günlük yaşamlarımızda, mesleklerimizi icra ederken, şu ya da bu işle meşgul olurken, hepimizin ve her zaman *bir* ve *tek* dünyayı kullandığımızı, onu dönüştürdüğümüzü, onunla dönüştüğümüzü ve bütün bu dönüşümlerin yine aynı dünyada cereyan ettiğini fark ediyor muyuz? Bu tür bir farkındalığa çoktan ulaştıysak, bunu etkileşimlerimizde yaygınlaştırıyor muyuz? Nedeni tastamam Doğa/Tanrı'yla uyumlu ve dolayısıyla kendi var-kalma çabamıza da katkıda bulunan etkilerin nedeni miyiz? Kısaca, erdemli etkilerin kaynağı mıyız?

Eyleme Gücümüzü Artıracak Bir Toplumsal Özgürlük İçin...

Spinoza, *Ethica*'yı yazarken bu kitaba âniden ara vermiş, adeta erdemin kolektif bir çoğalma yaşaması için çalışmanın daha büyük bir âciliyet taşıdığını fark etmişçesine *Teolojik-Politik İnceleme* adlı başka bir kitabı tamamlamaya koyulmuştur. Hem bu kitap hem de kısa yaşamı sonlanmadan hemen önce yazmaya başladığı ama yarım kalan *Politik İnceleme* adlı bir başka kitapta, insanların eyleme güçlerini baskılamayan bir toplumsal düzenin tesisine kafa yormuştur. Birbirinden farklı odakları olsa da hem *Ethica* hem de bu diğer iki kitabın ortak mesajının şu olduğu ileri sürülebilir: Var-kalma çabası gösterme Doğal/Tanrısal bir haktır ve herhangi bir varlık bu hakkı gücü yettiğince savunabilir; toplumsal sözleşmeler bu hakkı güvenceye alma amacında olan ve *alabildiği sürece* geçerli kalan birleşme projeleridir.

Spinoza, yaşadığı dönemde –bugün de pek çok yerde hâlâ olduğu gibi– kurumsal dinlerin toplumsal sözleşmelerin yerini almak istediğini görüyordu. Bu yalnızca sonuçsuz değil, sakıncalı da bir fikirdi. Din de dahil herhangi bir güç ya da referans, bir varlığın var-kalma çabası gösterme hakkını ya da dünyevi eyleme gücünü *ona* rağmen ya da *onu* bulanık fikirlerle edilgin kılarak elinden alamazdı. Bu tür bir upuygunsuz proje, kısa ya da uzun vadede, toplumsal bütünü ortadan kaldırır, korku duygulanışlarını etkin var-kalma çabasının önüne geçiren bir egemenlik, kendisi için de kaçınılmaz bir son hazırlardı. Spinoza'ya göre iyi bir toplumsal sözleşmenin önemi de burada yatmaktadır. Bir toplumsal sözleşme, referansını aşkın bir Tanrı'dan, bu Tanrı'nın eseri olduğu gerekçesiyle kutsal metinlerden ya da dünyadaki ilahi aracılar sayılan herhangi bir ruhbandan alamaz; sözleşmenin yegâne referansı, her bir varlığın var-kalma hakkının gücü ölçüsünde belirlendiği bu dünyada, güçlerin upuygun bir Doğa/Tanrı fikriyle birleştirilmesi marifetiyle kendine devredilmiş olmasıdır. Devlet bu çeşit bir güç devrinin eseridir. Devletin varlık temeli olan sözleşme ise ancak söz verdiği ortak gücü etkin, Doğa/Tanrı'yla uyumlu, yani erdemli bir biçimde kullanabildiği ölçüde yürürlükte kalacaktır. Bireyler, var-kalma haklarını ortada bir sözleşme olmasa, kendi başlarına daha etkin savunabileceklerini sahiden düşünmeye başladıkları bir durumda, hem sözleşme hem de onun eseri olan devlet uzun süre varlığını sürdüremeyecektir.

Spinoza, tek tek insan varlıklarının bireysel var-kalım güçlerinin devriyle oluşmuş bir devletin, kendisine devredilen bu gücü en etkin, en erdemli, eş deyişle Doğa/Tanrı'nın zorunlu devinimleriyle en uyumlu, öyleyse sevinçli bir eyleme gücünün her bireyde olabildiğince artmış bir biçimde kullanımı için en akıllıca yolun "demokratik bir katılım" olduğunu düşünür. Buna göre, bir devlet ya da egemen, bünyesinde topladığı muazzam güçle kendiliğinden caydırıcı olsa da, varlığını kalıcı olarak

asla korku duygulanışlarına bağlamamalıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, korku duygulanışlarıyla eylemek özünde edilgin ve zavallı bir sürükleniştir; insanların devlete, *yararlı* olduğu için değil de *ürkütücü* olduğu için bağlılık göstermesi en nihayetinde kederli bir toplumsal bütün doğuracak, böylesi bir bütünün savruluşu da mutlaka yıkım getirecektir.

Sevinçli bir toplumsal bütün için belki de devletin yegâne işlevi, elinde bulundurduğu muazzam gücü her zaman o gücün asıl sahiplerinin kendilerini özgürce ifade edebilmesi için kullanmaktır. Bunun için uygun ifade kanallarının yaratımı, çeşitlendirilmesi, bu kanalların her zaman açık ve kolayca erişilebilir kılınması son derece önemlidir. Spinoza'ya göre bir toplumsal sözleşmeyi olabildiğince sert eleştirmek için ortamların varlığı yine sözleşmenin kendi var-kalma çabası açısından şarttır. Bununla birlikte, bireysel var-kalım güçlerini sözleşmeyle devlete devretmiş yurttaşlar, sözleşmeyi eleştirerek dönüştürmeye *çalışma* hakkına sonuna kadar sahip olsalar da, dönüşüm talepleri sırasında yasaları *tanımakla* yükümlüdür. Tersi bir durumda her yurttaş, o an menfaatleriyle çelişen bir yasayı çiğnemeye kalkabileceği için, Spinoza bu ayrıntıyı özellikle vurgular.

Yurttaşların sözleşmeyi eleştirerek dönüştürmeye *çalışma* hakkına sonuna kadar sahip olduğunu söyledik. Modern toplumlarımızda bu çalışmaların çeşitli söylem birlikleri kurma, örgütlenmelerle güç birleştirme ya da çeşitli uzlaşmazlıklarla ilgili olarak sözleşmeyi farklı yönlere doğru genişletmek biçiminde olduğunu biliyoruz. Giderek karmaşıklaşan toplumsal yapımız, zaman zaman sözleşmenin bir ayrıntısını birbirinden tümüyle farklı yönlere doğru değiştirmek isteyen iki ya da daha fazla söylem grubunun uzlaşmaz taleplerini ortaya çıkarabiliyor. Bütün bunlar, var olma hakkını tümüyle sözleşmeden alan devletin nasıl davranması gerektiği konusunu yeni ve kapsamlı bir araştırma disiplinine dönüştürmüş durumda. Bu kitapta işimiz bu karmaşık çağdaş soruna

tastamam bir çare geliştirmek olmasa da, Spinozacı bir sevince dönüşme çabamızda ne tür bir yaklaşımın elverişli olduğunu düşünebiliriz.

Spinoza felsefesinde neye "birey" diyeceğimiz bir yandan kolay, bir yandan da zordur. Kolaydır çünkü basitçe, "var-kalma çabasının adresi olan her şey bireydir" denebilir. Buna göre tek bir atom, başkaca bireyler (bedenler, *modus*lar) ona etki edip dönüştürmese olduğu gibi olmaya devam etme eğilimindedir. Spinozacı söz dağarında bu tek atomun da bir var-kalma çabası içinde olduğunu söyleyebiliriz. Gerçi daha önce söylediğimiz gibi, bu hiçbir sonlu birey için olanaklı değildir; ama o birey açısından bu tür bir var-kalma eğilimini *çaba* sözcüğüyle karşılamakta sakınca yoktur. Bir atom, başka atom bireyleriyle birleşerek yeni bir molekül bireyi oluşturabilir, moleküller birleşerek yeni bir birey vb. Sonuçta her aşamada var-kalma çabasının adresi olacak yeni bir birey oluşumunu düşünmek hiç de zor değildir. Öyleyse, Spinoza için bir şeyi "birey" kılan tek ölçüt, bir var-kalma çabasının kaynağı olmaklıktır.

Öte yandan, bu tür bir birey kavrayışının zorlukları da vardır: Bir derinin, bir sınırın ya da bir kabuğun bireyi dış dünyadan ayırdığını düşünmeye alışmış bizler için, bir şeyi o şey olmayandan ayıran gözlemlenebilir hiçbir sınırın olmadığı böyle bir yaklaşım ilk bakışta kolay kavranabilir görünmeyebilir. Olmuş-bitmiş, yeri ya da sınırı belli bireyler görmeye alıştığımız hayatlarımızda, bir bireyi başka şeylerden ayıranın yalnızca bir var-kalma itkisinin o sırada *o* bireyde olması olarak düşünülmesi âşina olmadığımız bir yaklaşımdır.

Âşina olmasak da, "bireyleşim" konusunu Spinozacı bu tür bir esinle anlamak en doğru yol gibi görünmektedir. Üstelik bu yaklaşım epeyce de kullanışlıdır. Toplum da aynı yaklaşımla bir birey olarak imlenebilir. Üstte sözünü ettiğim sevinçli bir toplumsal bütün olmak da gerçekte toplumu böyle düşünmeyi gerektirir. Toplum da herhangi bir birey-varlık olarak kendi var-kalma çabasını, kendini

oluşturan alt bireylerin devinimleriyle sürdürür. Tıpkı insan bireyinin eyleme gücünün artması ya da azalmasından söz ederken dikkate aldığımız değişkenler gibi, toplumun da eyleme gücünün artmasından ya da azalmasından söz ederken benzer değişkenleri dikkate alabiliriz. Buna göre, en genelde insan bireyinin eyleme gücünün artmasına katkıda bulunacağını söylediğimiz her şey, sözgelimi, etkin olma, upuygun fikirlerin peşine düşme, pasif duygulanışlardan uzak durma vb değişkenlerin bir ölçüde toplumsal bütün için de geçerli olacağını düşünebiliriz. Öte yandan, bir bireyin kendine yarayanla yaramayanı ayırma konusunda deneyimleyeceği güçlükten çok daha fazlası, toplum söz konusu olduğunda karşımıza çıkar. Öyle ya, bir insan-bireyinin en nihayetinde var-kalma çabasını gösteremez hale gelmesi anlamında "öldüğü"nü anlamanın herhangi bir güçlüğü yoktur; biri öldüyse bunu er geç anlarız. Benzer biçimde, bir insan-bireyinin hastalığından haberdar olması da çoğu durumda kolaydır. Oysa bir toplumsal bütün için bunların herhangi birini anlamak hiç de kolay değildir; bir toplumsal bütünün eyleme gücünün azaldığından ya da hasta denecek ölçüde bitkinleştiğinden, en kötüsü dağılmaya doğru gittiğinden emin olmak hiç de kolay sayılmaz. Sözü edilen bu güçlüğe karşın hepimiz, kendimizi şu ya da bu biçimde toplumsal bütünde işlerin iyi gitmediğine ilişkin fikirler geliştirirken buluruz. Bunun için Sosyoloji, Sosyal Psikoloji, hatta Tarih gibi uzmanlaşmış disiplinlerin gerekçeli öndeyileri vardır ve bazen fikirlerimizin bu öndeyilerden beslendiği de olur.

Asıl sorun, toplumsal bir bütünün kendisini oluşturan insan topluluklarının arasında toplumsal bütünün genel var-kalma çabası açısından neyin iyi, neyin kötü olduğu konusunda aynı ölçüde upuygun ve ortak bir kavrayış geliştirmesindeki güçlüktür. "Nasıl bir toplum, kendi var-kalımı için en iyi çabalayan toplumdur?" sorusunun, biz modern dönem insanlarını da antik dönem insanları kadar meşgul etmesinin ardında yatan uzun erimli ısrar bu

güçlükten kaynaklanır; dahası, yukarıda değindiğim gibi, modern toplum, bu soruya verdikleri yanıtlar açısından birbiriyle rekabet halinde örgütlenmiş pek çok söylem grubunu da bünyesinde taşır. Bu söylem grupları, adeta insan-bireyini kuran yapı taşları, hücreler ya da organlar gibi hepsi bir arada toplumsal bütünü oluştururlar. Öyleyse, analojimizi biraz daha geliştirebiliriz: Tıpkı tek bir insan bedeni için bazen bazı hücre gruplarının başka hücre gruplarıyla kıyasıya bir mücadele içinde olmaları gibi, toplumsal bütünde de farklı söylemlerin benzer bir ölüm-kalım didişmesi içine girmeleri beklenebilir.

Her ne kadar bu ölçüde çağdaş terimlerle düşünmüş olmasa da, ondan bize kalan metinlerden çıkarabildiğimiz kadarıyla Spinoza, her toplumda sık sık yaşanan bu tür didişmeleri, insanın başına gelen en büyük felaket gibi görme eğiliminde değildir. Kuşkusuz, toplumsal bütünü kendini oluşturan tüm alt guruplar ve bireylerle birlikte son aşamada uyum içinde devinen, serpilen ve sevinçli bir deneyimin kaynağı olacak biçimde düşlemek açısından Spinoza'nın gayretli olduğunu ileri sürebiliriz. Ne var ki, burada sözü edilen "uyum gayreti" asla her çeşit çatışmadan bağışık olmaklık anlamında steril bir umudun peşinde olmak olamaz. Spinoza için, hem birey hem de bireylerden oluşan söylem grupları ya da çıkar ortaklıklarının kendi var-kalımları için güçleri yettiğince çabalamaları yalnızca doğal değil, iyi, sağlıklı, erdemli ve sevinçli bir yaşama durumudur. Gerçi Spinoza, toplumun rasyonel bireylerden oluştuğu ölçüde sözü edilen çatışmaların da daha seyrek ve işlevsel olacağını düşünür; ama aynı Spinoza, biz insanların hiçbir zaman duygulanışların etkisinden bütünüyle çıkıp salt rasyonel bir akıl ve sağduyuyla eyleyemeyeceğimizi de her fırsatta vurgular. Tam da bu nedenle, toplumsal bütünü oluşturan faklı söylem grupları arasında her zaman bir "var-kalım" mücadelesi olacağı, her grubun elinden gelenin en iyisiyle toplum için en iyi olanı daha fazla belirlemeye çalışacağı açıktır.

Sözleşmeyi temsil etmeye soyunmuş egemen açısından bu söylemler arasında cereyan eden durmak-bitmek bilmeyen çatışma, yine egemenin kendi var-kalımı açısında ciddi bir meydan okuma oluşturur. Devlet ya da egemen, söylemlere bölünmüş bu tür bir toplumun bütünlüklü kalmasından her şeye karşın asıl sorumlu olandır. Üstelik egemenin sözleşmeyle kendine devredilmiş o görkemli güçle nasıl davranacağı, son aşamada her birimizi doğrudan etkileyecektir. Kendisi de Spinozacı bir Doğa/Tanrı bilgisiyle upuygun eylemeye kararlı bir egemen, bu tür bir toplumsal tablo karşısında ne yapardı?

Günümüzün belki de kaçınılmaz olarak çok söylemli toplumlarında pek çok devletin birbiriyle çatışan söylemlerden birine ya da birkaçına yakın durmayı seçtiği ya da söylemler arası çatışmanın sözleşmeyi tehdit edecek boyuta ulaşmasından çekinerek şu ya da bu söylem grubunu devlet gücüyle ortadan kaldırmayı denediği pratikler, Spinozacı bir toplumsal sevincin önündeki en büyük engeller sayılabilir. Bu tür müdahalelerin toplumsal erdemi çoğaltmadığı, tersine sözleşmeyi baskı ve tehditle geçerli kılmaya kalkışan boşuna gayretler olduğunu anlamak zor değildir. Devletlerin kendi egemenliklerini korumalarını sağlayacak yegâne çare, sözleşmeyi şu ya da bu grubun yandaşlığıyla topluma dayatmak değil, sözleşmeyle birbirine bağlı birey, grup ya da toplulukların sözleşmeyi sürekli eleştirerek dönüştürme çabasına olanaklı tüm kanalları açık tutarak destek vermektir. Devlet böyle yaparak bir anlamda kendi var-kalımının dayanağı olan sözleşmenin, birbirleriyle rekabet, hatta çatışma içinde olan farklı söylem gruplarının güçleri yettiğince yapacakları etkilerle dönüşmesini, iyileşmesini ya da gelişmesini sağlayacaktır.

Egemenin birbiriyle çatışan farklı söylem grupları (belki de "söylem bedenleri" demeliyiz) arasında kendi rolünü doğru anlamasının önemi ne kadar vurgulansa azdır. Egemenin bir devlet varlığı olarak bu tablodaki rolü, asla, bu söylem gruplarının hangisinin etkisinin toplumsal

bütüne daha yararlı olacağına karar vermek değildir. Bu, yararsız ve hatta sakıncalı olmak bir yana, her şeyden önce Spinoza'yı yanlış anlamak olurdu. Egemenin bu tablodaki temel işlevi, *ancak* ve *yalnızca*, çatışan söylemlerin kendi var-kalımlarını güçlendirmek üzere en elverişli çatışma ortamını yaratmaktır. Kuşkusuz, birbiriyle rekabet halindeki söylem bedenlerinin birbirlerini şiddet kullanarak kırmasından söz etmediğimiz anlaşılmış olmalı; sözü edilen tastamam politik bir mücadeledir. Devlet, tam tersine, tam da sözü edilen politik var-kalım çabalarının herhangi bir grubun şiddet yardımıyla bir diğer grubu çabalayamaz kılmasının önüne geçmek için çalışmalıdır. Devletin meşru şiddet kullanım hakkı ancak bu çeşit bir politikayı iğdiş edici şiddete karşı geçerlidir.

Farklı söylem bedenlerinin toplumsal bütünün genel görünümünü veren sözleşmeyi dönüştürerek kendi var-kalımlarını geliştirme çabası politikanın temelidir. Sözleşmenin bu çatışmalarla alacağı her yeni görünümün şu ya da bu söylem grubunun aleyhine olması, ortada bir adalet sorunu olduğu anlamına gelmez; belli söylem gruplarının kendi var-kalımları için *daha etkili çabaladığı* anlamına gelir. Daha etkili çabalama ifadesinin bu kitabın başından beri tartıştığımız Spinoza etiğiyle ilişkisi sanıyorum açıktır: Herhangi bir varlık için eyleme gücünü artırarak var-kalma ısrarı göstermesi, kendiliğinden iyi, sevinçli ve doğru olandır; kolektif bir arada kalışımızı daha sevinçli kılmanın bundan başka bir aşkın referansı da yoktur.

Tıpkı bir gövdede, akyuvarlar kadar alyuvarların da olması gibi... Bir toplumsal bütünü birbirine bağlayan sözleşmenin hangi söylem gruplarının çabasıyla daha iyiye evrileceğine karar vermek, yani hangilerinin *akyuvar*, hangilerinin *alyuvar* olduğunu belirlemek devletin işi olamaz. Var-kalma çaba ve ısrarını daha etkin ifade eden söylem bedenleri toplumsal bütünü de daha fazla etkileyerek dönüştürmeyi başaracaktır. Bilimler, sanatlar, şiir, edebiyat, müzik, dans, resim, mizah ya da yontu... Bütün bu etkin çabalama pratiklerinin de bizler için derin

anlamı bu olguda gizlidir. Doğa/Tanrı'yı sevmek ve onu upuygun fikirlerle ifade etmek, etik olduğu ölçüde estetik, bana olduğu ölçüde sana ve topluma yararlı, güç olduğu ölçüde de sevinçli bir uğraştır.

Spinoza, var-kalma çaba ve ısrarını daha etkin ifade etmek dediğimiz bu yaşama uğraşının en akla yakın, Doğa/Tanrı bilgisiyle aydınlatılmış ve en sevinçli rotası hakkında bizi bilgilendiren eşsiz bir esin kaynağı gibi okunmalıdır.

Referanslar

Ayala, Francisco J., *Evrim: Kullanma Kılavuzu*, Aylak Kitap Yay., İstanbul, 2014, s. 16.

Balaguer, Mark, *Free Will*, The MIT Press., 2014.

Balanuye, Çetin, "Beden ve Aşkınlık", *FLSF: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 6, 2008 Güz, S. 49-59.

Balanuye, Çetin, "Yanılsamalarımı Verin Bana! Yani Özgürlüğümü...", *Psikeart*, Sayı 12, Kasım-Aralık 2010.

Balanuye, Çetin, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, Say Yay., İstanbul, 2012.

Balanuye, Çetin, "Temsil", *Turuncu Felsefe Lokmaları: Kişisel Denemeler İçin Blog*, https://cetodusunuyor.wordpress.com/ (Erişim: 17 Ekim 2015).

Benedetti, Fabrizio, *Placebo Effects: Understanding the Mechanisms in Health and Disease*, Oxford University Press, 2009.

Deleuze, Gilles, *Difference and Repetition*, İng. Çev. Paul Patton, Continuum, Londra, 1994.

Delgado J.M., "Instrumentation, Working Hypotheses, and Clinical Aspects of Neurostimulation", *Applied Neurophysiology*, 40 (2-4) 1977-8, s. 88-110.

Eagleman, David, *Incognito*, Çev. Zeynep Arık Tozar, Domingo Yay., İstanbul, 2013.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali*, Temel Neşriyat.

Emmons, Natalie A. ve Kelemen, Deborah, "The Development of Children's Prelife Reasoning: Evidence From Two Cultures", *Child Development*, 2014.

Gazzaniga, Michael, *The Ethical Brain*, Dana Press, New York, 2005, s. 145-55.

Gazzaniga, Michael, "Your Story Telling Left Brain: The Idea Interpreter", *Gazzaniga ile Video Röportaj*, http://sevenstory-learning.com/learning/left-brain-interpreter/, (Erişim: 10 Temmuz 2014).

Gulack, Robert, *Free Will: The Last Great Lie*, http://ethicalfocus.org/free-will-the-last-great-lie/ (Erişim: 17 Ağustos 2014), 2004.

Haar, Michel, "Love and Natural Totality in Nietzsche", *Journal of Nietzsche Studies*, Cilt 3, Bahar 1992, s. 67-97.

Hesse, Herman, *Çarklar Arasında*, Çev. Kamuran Şipal, Afa Yay., İstanbul, 1990.

Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

İncil, Zirve Yay., İstanbul, 2001, s. 420-1.

Julius H. Rubin, *Religious Melancholy and Protestant Experience in America*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

Kazancakis, Nikos, *Zorba*, Çev. Ahmet Angın, Can Yay., İstanbul, 2000.

Kranz, W., *Antik Felsefe*, Sosyal Yay., İstanbul, 1994, s. 12-3.

Libet, B. ve diğerleri, "Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (Readiness-Potential): The Unconscious; Initiation of A Freely Voluntary Act", *Brain*, 106, 1983, s. 623-42.

Lock, Norman, *Boğuntulu Masallar*, Çev. Celal Üster, Notos Kitap Yay.,
İstanbul, 2012.

MacIntyre, Alasdair, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1987.

Manganelli, Giorgio, *Düzyazının İnce Sesi*, Çev. Şadan Karadeniz, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002.

Merrifield, Andy, *Eşeklerin Bilgeliği: Kaotik Bir Dünyada Sükunet Arayışı*, Çev. Akın Terzi, Aylak Kitap Yay., İstanbul, 2008.

Merville, Herman ve Billy, Budd, Çev. Fatih Bayrakçıl, Zeplin Kitap Yay., İstanbul, 2015.

Michell, Roger, *Changing Lanes* (Film), Paramount Pictures, ABD, 2002.

Mlodinow, Leonard, *Subliminal: Bilinçdışımız Davranışlarımızı Nasıl Yönetir?*, Okyanus Yay., İstanbul, 2013, s. 51.

Myers, David, *Social Psychology*, 6th "international" edition (First edition: 1983), McGraw Hill, 1999, s. 137-8.

Nietzsche, Friedrich, *Philosophy in the Tragic Age of the Greeks*, Regnery Publishing, USA, 1962.

Nietzsche, Friedrich, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Çev. A. Turan Oflazoğlu, Cem Yay., İstanbul, 1991.

O'Neill, Eugene, *Lazarus Laughed: A Play for an Imaginative Theatre*, Boni & Liveright, 1927. [Erişim: Project Gutenberg kapsamında üretilen e-Kitap, http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400131h.html]

Pinker, Steven, *Boş Sayfa: İnsan Doğasının Modern İnkârı*, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2008.

Pollan, Michael, *Arzunun Botaniği: Bir Elmanın Sizi Kullandığını Düşündünüz mü Hiç?*, Çev. Sevin Okyay, Domingo Yay., İstanbul, 2001.

Ravven, Heidi, *The Self Beyond Itself: An Alternative History of Ethics, The New Brain Sciences, and the Myth of Free Will*, New Press, New York, 2013.

Shields, David, *Hayat İyi Hoş Da, Sonunda Hepimiz Öleceğiz!*, Çev. Elvan Kandemir, Kuraldışı Yay., İstanbul, 2008.

Smilansky, Samuel, *Free Will and Illusion*, Oxford University Press, 2000.

Spinoza, Benedictus, *A Theological Political Treatise and A Political Treatise*, Dover, Mineola ve New York, 2004.

Spinoza, B., *Ethics* (1910), İng. Çev. Andrew Boyle, yeniden gözden geçiren George H.R. Parkinson, Everyman's Library, Londra, 1989, s. XXV, 259.

Spinoza, B., *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Yay., Ankara, 2004.

Spinoza, B., *Tractatus Politicus*, Çev. Murat Erşen, Dost Yay., Ankara, 2007.

Spinoza, B., *Tractatus Theologico-Politicus (Teolojik-Politik İnceleme)*, Çev. Cemal Bâli Akal ve Reyda Ergün, Dost Yay., Ankara, 2010.

Tatian, Diego, *Spinoza: Dünya Sevgisi*, Çev. Hüsam Turşucu ve Sevin Aksoy Hancı, Düzelti: Cemal Bâli Akal, Dost Yay., Ankara, 2009.

Thuy, Kim, *Ru*, Çev. Gizem Şakar, Epsilon Yay., İstanbul, 2014.

Valdesolo, P. ve Graham, J., "Awe, Uncertainty, and Agency Detection", *Psychological Science*, 2013.

Dizin

A
Amor fati 54, 99
Aneksimenes 54
Aristoteles 11, 12
arzu 38, 39, 104
Aşil 53
aşkıncılık 23, 24, 27, 30, 32, 33, 35, 42, 54, 55, 58, 76, 79, 101, 136, 141
aşkınlık 33, 34, 51, 141
Ayala, Francisco J. 81, 82, 83
aydınlanma 40, 42, 57

B
Balaguer, Mark 68
Balanuye, Çetin 18, 20, 40, 59, 60, 80, 81, 82, 116, 120, 122, 124, 128, 136, 140
Bataille, G. 40
Bay G 94, 97
Bay N 94, 97
Bay O 94, 97
Bellow, Saul 116
bencillik 98
Benedetti, Fabrizio 28, 29
Bernini, G. L. 40
bilge 98
bilgin 32
Billy Budd 124, 125, 127

C-Ç
Caligula 115
çarpışma 74
causa sui 33
conatus 37, 38, 58, 72, 84, 86, 88, 96, 108, 119, 120, 121, 123
Copernicus 56, 81, 82

D
Darwin, C. 81, 98, 99
Deleuze, G. 18, 103, 104
Delgado, J. M. 64, 65
Descartes, René 16, 17, 18, 19, 57, 62
devlet 144, 149, 150
devrimci 95
din 144
doğa 32, 33, 34, 35, 38, 43, 44, 45, 48, 58, 61, 62, 63, 65, 72, 73, 76, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 111, 112, 119, 122, 123, 124, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 149, 151
doğaüstü 24, 27, 29, 35, 46, 81
doğaüstücülük 30, 51, 141
duygulanış 43, 72, 73, 74, 101, 102, 108, 109, 111, 115, 119, 123, 124, 129, 133, 134, 141, 144, 145, 147, 148

E
Eagleman, D. 69, 70
edilgin 108, 109, 111, 112, 116, 120, 123, 127, 129, 144, 145
egemen 55, 57, 99, 104, 144, 149, 150
Einstein 31, 32
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 154
Emmons, N. 42, 154
erdem 122, 131
erek 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89
erekselcilik 85, 101
Eros 39
erotizm 40
Ethica 20, 21, 31, 32, 58, 72, 80, 95, 101, 108, 112, 117, 123, 128, 131, 143
etik 31, 63, 69, 151
etkin 103, 106, 108, 109, 110, 115, 116, 127
evren 20, 23, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 48, 51, 52, 55, 56, 62, 71, 72, 73, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 90, 91, 98
evrim 67, 81, 82, 83, 84, 91
eylem 58, 59, 60, 63, 66, 67, 70, 71, 73, 79, 101

F
Fraktal 48

G
Galileo 57
Gazzaniga, M. 66
Graham, J. 46
güç 24, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 37, 39, 40, 46, 57, 59, 66, 68, 69, 70, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 86, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103-109, 111, 112, 119, 122-125, 131, 134, 135, 143, 144, 145, 147-151
Gulack, R. 69

H
Haar, Michel 54
Harris, M. 116
haset 124, 127, 129
Helvetius 94
Herakleitos 54
Hesse, H. 110
Hipokrat 30
Hıristiyan 55, 113
Homeros 53, 54
hüzün 11, 15, 44, 58, 79, 90, 95, 97, 98, 99, 110, 136

I-İ
içkin 83, 84, 85, 123
içkincilik 100
içkinlik 34, 45, 133
İncil 56, 113, 154
intikam 69, 70, 71, 75
iştah 35, 36, 37, 39, 121
iyi 27, 35, 65
İzmir 52
Israel, J. 43, 57

J-K
Julius H. Rubin 36
Kant, I. 98
Kaos 39
Kazancakis, N. 111
keder 32, 45, 57, 73, 74, 76, 84, 86, 88, 90, 99, 100, 101, 111, 112, 113, 123, 124, 135, 136, 140, 141, 145
kedi 85, 86, 121
Kranz, W. 39
Kuran-ı Kerim 56
kuşku 9, 17, 18, 23, 33, 34, 35, 42, 52, 55, 56, 61, 62, 64, 66, 69, 72, 75, 76, 80, 85, 86, 99, 101, 106, 108, 148, 150

L
Lascaux 40
Lazarus 111, 113, 114, 115
Libet, B. 66, 67
Lock, N. 91, 154

M
MacIntyre, A. 53, 54
madde 43, 62, 81, 82, 102, 130
Manganelli, G. 99
Maslow, A. 40
Merrifield, A. 87, 88, 89
Merville, H. 124
Meryem teyze 107, 109
Michell, R. 74
Mlodinow, L. 67
modus 37, 38, 43, 44, 58, 59, 72, 73, 75, 96, 131, 146
monism 62
morfin 28
mucize 23, 24, 26, 27, 88, 113
Musevi 12
mutluluk 12
Myers, D. 65

N
nedensellik 27, 29, 30, 31, 34, 38, 47, 52, 61, 68, 71, 72, 79, 83, 86, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 134, 135
neden-sonuç 27, 100, 120
neşe 10, 33, 52, 140, 141
Nietzsche, F. 54, 99, 112, 113, 121
niteleyen 61, 62
Nörobilim 67

O-Ö
özgür irade 63, 68
özgürlük 61, 71, 72, 73, 108, 131, 143

P
peygamber 23, 24
Pinker, S. 70, 71
plasebo 28
Pollan, M. 104, 105
Protagoras 55
Psikeart 59

R
Ravven, H. 63
Ruhi 44, 45

S-Ş
Sarkaç 47
Satir 100
Scott, E. M. 49
semavi 35
sevinç 9, 10
Shannon, T. 49
Shields, D. 116
siğil 29
Smilansky, S. 69
sofistler 55
söylem 145, 148, 149, 150
sözleşme 143, 144, 145, 149, 150
Spinoza, B. 12, 13, 16, 19, 20, 21, 30-34, 37, 38, 42, 43, 45, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 89, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 108, 111, 112, 113, 116-121, 123, 124, 128, 129, 131, 133-137, 139, 141, 143-146, 148, 150, 151

T
tanım 101
Tanrı 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 65, 72, 73, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 119, 122, 123, 124, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 149, 151
Tanrısal 32, 110, 143
tarz 34, 37, 46, 71, 83, 88, 96, 99, 103, 104, 136
Tatian, D. 89, 90
teleolojik 79
Terzi Hasan 140, 141, 142
Terzi Şükrü 140, 141, 142
Tevrat 55
Thales 54
Thuy, K. 99
toplum 53, 146
töz 58
Truman, H. S. 84
Tyros 99, 100

U
upuygun 117, 119, 122

V
Valdesolo, P. 45, 46
varlık 78
Viki 85, 86, 121, 122
Voltaire 57

Y
Yahudi 12, 55
yanılsama 59

Z
zihin 19, 41, 43, 44, 61, 66, 67, 69, 74, 97, 101, 104, 117, 119, 120, 121
zorba 111, 112

"*Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?* felsefenin tam da yaşamın içinden konuştuğu bir kitap. İnanılmaz sadeliğiyle berrak bir aklın zarafeti. Açıkçası Spinoza'nın bu kadar güzel anlatıldığı bir kitap okumamıştım. Gerçekten çok güzel."

(Dr. Saffet Murat Tura, Psikiyatrist)

"Psikoterapiler alanında popüler hale gelen türlü çeşitli kognitif terapilerin dayandıkları insan kuramındaki entelektüel fukaralık öteden beri dikkatimi çekmekteydi. *Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?* adlı bu kitapta ustalıkla yapılan çözümlemelerden anlıyoruz ki insan zihninin arıtılması ve sağaltılması "gizli varsayımlarla belirlenen hüzünlü ve kederli ruh hallerimizden" kurtulmakla mümkündür. Spinoza bizlere öyle muhteşem bir zihin felsefesi sunuyor ki kognitif ve rasyonel emotif terapilerin başkaca kuramsal temellere ihtiyaç duymasına gerek bile kalmıyor."

(Prof. Dr. Cengiz Güleç, Psikiyatrist)

"Balanuye, kaçtığımız tarafa davet ediyor bizi: Hüzne âşık bir iklimde sevinci yüceltiyor. Bu tuhaf konuyu düşünmek ve sevinci çoğaltmak için muhakkak okumamız, üzerine düşünmemiz gereken bir kitap..."

(Doç. Dr. Selçuk Şirin, Eğitim Uzmanı-Psikolog)

"Çetin Balanuye, *Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?*da, hüzünlere hapsedildiğimiz bir dünyada, Spinoza'nın rehberliğinde hakiki bir sevinci nasıl yaratabileceğimizi, 'sevince dönüşme'yi nasıl başarabileceğimizi sorguluyor. Bilim, sanat ve siyaset arasındaki sınırları zorlayarak, en gündelik deneyimlerimize dokunarak, *herkes için* felsefe yapıyor."

(Dr. Eylem Canaslan, Felsefeci)

"Balanuye, yaşam sevincine ayna tutan bu çalışmasıyla bizlere hoş bir çağrıda bulunuyor: Lazarus'u yalnız bırakmayın ve gülümseyerek yaşamı taçlandırın. Evet evet evet!"

(Ahmet Önel, Yazar)

"Çetin Balanuye popüler bir dille, Baruch Spinoza'nın 'sevinç' kavramını ele alıyor ve tıpkı bir hastanın ilaca ihtiyacı olduğu gibi, eğer ilaç alınmazsa hasta olarak kalacağı ve hatta hayata gözlerini yumacağı iddiasından yola çıkarak sevince ve neşeye ne kadar ihtiyacımız olduğunu söylüyor. Bu şekilde anlama gücümüzün kesinliğe varacağını, pozitif ve sonsuzluk içeren fikirleri mutlak veya türeyen bir şekilde, sadece süreye bağlı değil ama sonsuz ve ebedi olarak algılayacağımızı ve neşe sayesinde karman çorman fikirlerden kurtulup, kendi gücümüzün artacağını anlatıyor. Bir anlamda sevinç sayesinde akla ulaşacağımızı gösteriyor. O halde 'nasıl yaşamalıyız?' sorusu buradan mı geçmektedir?"

(Prof. Dr. Ali Akay, Sosyolog)

"Sık sık kedere battığımız şu zamanda okunacak kitap; bırakın sevinç duymayı, sevince dönüşmenin mümkün olduğunu anlatıyor. Hem de ne güzel anlatıyor..."

(Prof. Dr. Haluk Şahin, Gazeteci-Yazar)

"Çetin Balanuye, Spinoza gibi büyük bir filozofu yetkin ve özgün bir biçimde yorumlayarak, yaşamın, nasıl basit tüyolarla sevince ve mutluluğa dönüşebileceğini anlatmaktadır. Yazar, felsefenin çetin meselelerini günlük dille, sokaktaki insana anlatmaktadır. Mutluluk kaygısı olan her bireyin okuması gereken mükemmel bir kitap."

(Prof. Dr. Yasin Ceylan, Felsefeci)

AYRINTI • FELSEFE
ISBN: 978-605-314-152-5
9 786053 141525
12 ₺